CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पूर्णिमा

इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

१०५

पू

र्णा

ङ्क

संशोधन-मण्डल

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

का.मे.अ.द.नं १५५/२४९

तदिह न गुणदोषौ योजनीयावलीकौ
कथमपि महता यत् संस्कृतोऽयं श्रमेण ।

– वापूदेव शास्त्री

[धेरै मिहिनेत गरी यो तयार गरिएको छ। यस कारण यहाँ झूटो गुण अथवा दोष नलाइदिनुहोला।]

पूर्णिमा

२७ वर्ष

(इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

१ अङ्क

सम्पादक –
महेशराज पन्त
दिनेशराज पन्त

प्रकाशक –
दिनेशराज पन्त
(संशोधन-मण्डलद्वारा)

यस अङ्कको मूल्य रु. ७०।–

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विषयसूची

स्वर्गवासी नयराज पन्तका केही अप्रकाशित कृति* १–६४

१. भारतीय ज्यौतिषको इतिहास १–२१

१. अक्षयतृतीया १–४

२. सुमतितन्त्रस्य मूलपाठः प्रतिसंस्कृतरूपं च तत्र मध्यमाधिकारः ५–१७

३. मेरो लेखा ठूलो कुरो अरूको लेखा गनथन १८–२१

२. पढाइसम्वन्धी

भास्कराचार्यको पढाउने रीति २१–२२

३. भानुभक्त आचार्यको विषयमा २३–२५

१. मूर्खता फैलाएको कि विद्याको कदर गरेको २३–२४

२. [भानुजयन्ती] २४–२५

४. आफू र आफ्नो वरिपरि २५–३६

१. [लुभुदर्शन] २५–२७

२. दुःखमै इष्टमित्र चिह्निंदा रहेछन् । हरे ! २८–२९

३. धनीको भोजमा गरीब ३०–३२

४. ईश्वरले जे गर्छन् असलै गर्छन् ३२–३४

५. [आफ्नै वारे] ३५–३६

५. वि.सं. २००७ देखिको नेपालको इतिहास ३७–६४

१. प्रजातन्त्रारम्भस्येतिहासः ३७–६३

२. नेपालराजधान्यां वौद्धानां समागमः ६३–६४

---

* यी कृतिको सम्पादन *पूर्णिमा* १०४ पूर्णाङ्कको ९ पृष्ठमा लेखिएअनुसार गरिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अक्षयतृतीया*

अक्षयतृतीयामा हाम्रो देशमा उत्सव मनाइन्छ । त्यस दिन शर्बत, सत्तु दान गर्ने तथा खाने चलन छ । मानिसहरू त्यस दिन आफ्नो गच्छेअनुसार छाता, जुत्ता तथा लट्ठीहरू पनि दान गर्छन् अर्थात् त्यस दिन गर्मी याममा चाहिने वस्तुहरूको दान हुन्छ भन्ने झलक पाइन्छ ।

जाडो महीनामा दिन छोटा र गरम महीनामा दिन लामा हुन्छन् । सबभन्दा छोटो दिन भएको दिन प्रायः सबभन्दा बढी जाडो हुन्छ र त्यस दिनलाई उत्तरायणप्रारम्भको दिन भन्छन् । सबभन्दा लामो दिन भएको दिन प्रायः सबभन्दा बढी गरम हुन्छ र त्यस दिनलाई दक्षिणायनप्रारम्भको दिन भन्छन् । उत्तरायण प्रारम्भ भएपछि क्रमशः दिन बढ्दै बढ्दै र रात घट्दै घट्दै जान्छ र उत्तरायण प्रारम्भ भएको तीन महीनापछि दिन र रात बराबरका हुन्छन् । त्यस दिनलाई पहिलो विषुव दिन भन्छन् । पहिलो विषुव दिनदेखि रातको मानभन्दा दिनको मान ठूलो हुँदै जान्छ । दक्षिणायनको प्रारम्भको दिनमा पुग्दा दिन सबभन्दा लामो र रात सबभन्दा छोटो हुन्छ । त्यसपछि दिनको मान घट्न र रातको मान बढ्न थाल्दछ । दक्षिणायन प्रारम्भ भएको तीन महीनापछि दिन र रात बराबरका हुन्छन् र त्यस दिनलाई दोस्रो विषुव दिन भन्छन् । दोस्रो विषुव दिनदेखि दिनको मानभन्दा रातको मान बढ्ता हुन थाल्दछ । यसरी दिनको मान घट्दै रातको मान बढ्दै जान्छ र उत्तरायणको प्रारम्भको दिनमा पुगेर सबभन्दा छोटो दिन र सबभन्दा लामो रात हुन्छ । यो क्रम प्रतिवर्ष भइरहन्छ । यस कुरालाई साधारण मानिसहरूले पनि अनुभव गरेका हुन्छन् ।

स्वराक्रमेते सोमार्कौ यदा साकं सवासवौ ।
स्यात् तदाऽऽदियुगं माघस्तपः शुक्लोऽयनं ह्युदक् ॥६॥

(*यजुर्वेदज्यौतिष***)

अर्थ – धनिष्ठानक्षत्रको आदिमा रहेका चन्द्रमा र सूर्य जुन वेला आकाशमा उदाउँछन्, त्यसै वेला पञ्चवर्षात्मक युगको माघ (तपा) शुक्लपक्षको उत्तरायणको प्रारम्भ हुन्छ ।

प्रपद्येते श्रविष्ठादौ सूर्याचन्द्रमसावुदक् ।
सार्पार्धे दक्षिणाऽर्कस् तु माघश्रावणयोः सदा ॥७॥

(*यजुर्वेदज्यौतिष*)

---

* वि.सं. २०४३ फाल्गुन ११ गते सोमवार नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानमा गरिएको प्रवचन । यो प्रवचन केशवचन्द्र न्यौपानेको हस्ताक्षरमा छ । – सम्पादक

** *यजुर्वेदज्यौतिष*को यहाँ प्रकाशित पाठ वि.सं. १९६३ मा वाराणसीबाट प्राभाकरी कम्पनीद्वारा प्रकाशित सुधाकर द्विवेदीको *याजुषार्चमिलितं ज्यौतिषवेदाङ्गम्*मा आधृत छ । एक दुइ ठाउँमा यस लेखका रचयिताले प्रकाशित पाठको संशोधन गर्नुभएको छ । – सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अर्थ – धनिष्ठानक्षत्रको आदिमा पुग्दा सूर्य र चन्द्र दुवै उत्तरतिर लाग्छन्, अश्लेषानक्षत्रको आधामा पुग्दा दुवै दक्षिणतिर लाग्छन् र सूर्यको माघमा उत्तरायण र श्रावणमा दक्षिणायन हुन्छ ।

वेदाङ्गज्यौतिषको यस वचनअनुसार जुन वेला सूर्य र चन्द्रमा धनिष्ठानक्षत्रको आदिमा ट्वाक्क पुग्छन्, त्यसै वेला पञ्चवर्षात्मक युगको प्रारम्भ हुन्छ । प्रत्येक वर्षको उत्तरायणको प्रारम्भमा सूर्य धनिष्ठानक्षत्रको आदि बिन्दुमा पुगेका हुन्छन् भन्ने स्पष्ट बुझिन्छ ।

माघशुक्लप्रपन्नस्य पौषकृष्णसमापिनः ।
युगस्य पञ्च५वर्षस्य कालज्ञानं प्रचक्ष्यते ॥५॥

(यजुर्वेदज्यौतिष)

अर्थ – माघशुक्लमा प्रारम्भ भई पौषकृष्णमा समाप्त हुने पञ्चवर्षात्मक युगको कालको विषयमा बताइन्छ ।

त्रिशत्यह्नां सषट्षष्टिर् ३६६ अब्दः षट् ६ चर्तवोऽयने ।
मासा द्वादश १२ सौराः स्युर् एतत् पञ्च५गुणं युगे ॥२८॥

(यजुर्वेदज्यौतिष)

अर्थ – एक सौरवर्षमा ३६६ दिन, १२ सौरमास, ६ ऋतु, २ अयन हुन्छन्, एक युगमा (५ वर्षमा) यिनका ५ गुना हुन्छन् ।

सावनेन्दुस्तृमासानां षष्टिः सैकद्विसप्तिका ६१।६२।६७ ।
द्युत्रिंशत् ३० सावनस्य ... ॥३१॥

(यजुर्वेदज्यौतिष)

अर्थ – एक युगमा ६१ सावनमास, ६२ चान्द्रमास, ६७ नाक्षत्रमास हुन्छन्, एक सावनमासमा ३० दिन हुन्छन् ।

एक युग अर्थात् ५ वर्षमा

३६६ X ५ = १८३० सावनदिन

१२ X ५ = ६० सौरमास

६ X ५ = ३० ऋतु

२ X ५ = १० अयन

६१ सावनमास

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

६२ चान्द्रमास

६७ नाक्षत्रमास

हुने स्पष्ट छ ।

एक युगमा ६२ चान्द्रमास हुने यतावाट देखियो, एक चान्द्रमासमा ३० तिथि हुन्छन् ।

यस कारण

एक युगमा तिथि = ६२ X ३० = १८६०

यस कारण एक वर्षका तिथि = १८६० ÷ ५ = ३७२ हुने देखियो ।

उत्तरायण प्रारम्भ भएको तीन महीनापछि अर्थात् १ वर्षको चौथाइ वितेपछि पहिलो विषुव पर्छ भनी माथि भनिसकियो । ३७२ ÷ ४ = ९३ हुने हुनाले उत्तरायण प्रारम्भ भएको ९३ औं तिथिमा पहिलो विषुव पर्ने देखियो ।

माघशुक्ल प्रतिपदामा पञ्चवर्षात्मक युगको प्रारम्भ हुन्छ भनी माथि भनिसकिएको छ । यतावाट पञ्चवर्षात्मक युगको प्रारम्भको उत्तरायणको प्रारम्भको अर्थात् माघशुक्लप्रतिपदादेखि ९३ औं तिथिमा पहिलो विषुव पर्ने देखियो ।

विषुवको विषयमा वेदाङ्गज्यौतिषकारले दिएको सूत्र यो हो ।

विषुवत् तद्‌द्वि२रभ्यस्तं रूपो१नं षड्६गुणीकृतम् ।
पक्षा यदर्धं पक्षाणां तिथिः स विषुवान् स्मृतः ॥२३॥

(*यजुर्वेदज्यौतिष*)

अर्थ – युगादि (माघशुक्ल प्रतिपदा परेको उत्तरायणको प्रारम्भदिन)देखि इष्ट विषुवसम्म जतिवटा विषुवको सङ्ख्या हुन्छ, त्यति सङ्ख्यालाई २ ले गुनी गुणनफलबाट १ घटाई शेषलाई ६ ले गुन्नू, यो गुणनफल पक्षको सङ्ख्या हुन्छ । पक्षको सङ्ख्याको आधाचाहिँ तिथिको सङ्ख्यां हुन्छ ।

१ उदाहरण

१) युगादिदेखि पहिलो विषुव ल्याउँदा

विषुवसङ्ख्या = १

पक्षसङ्ख्या = ६ (१X२-१) = ६X१ = ६

तिथिसङ्ख्या = ६÷२ = ३

यस कारण ६ पक्ष ३ तिथि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

२ उदाहरण

दोस्रो विषुव ल्याउँदा

विषुवसङ्ख्या = २

पक्षसङ्ख्या = ६ (२x२-१) = ६x३ = १८

तिथिसङ्ख्या = १८÷२ = ९

यस कारण १८ पक्ष ९ तिथि

यति गणितवाट युगादिको माघशुक्ल प्रतिपदादेखि ६ पक्षपछिको तेस्रो तिथिमा पहिलो विषुव हुने भयो ।

१. माघशुक्ल पक्ष	२. माघकृष्ण पक्ष	३. फाल्गुनशुक्ल पक्ष
४. फाल्गुनकृष्ण पक्ष	५. चैत्रशुक्ल पक्ष	६. चैत्रकृष्ण पक्ष

यस कारण वैशाखशुक्ल पक्षको तृतीयामा पहिलो विषुव पर्ने भयो । वैशाखशुक्ल पक्षको तृतीया भनेको अक्षयतृतीया हो । यस कारण *वेदाङ्गज्यौतिष*अनुसार पञ्चवर्षात्मक युगको पहिलो वर्ष अर्थात् संवत्सरमा अक्षयतृतीयाको दिन दिनरात बराबर हुन्थ्यो भन्ने देखिन आउँछ ।

१. माघशुक्ल पक्ष	२. माघकृष्ण पक्ष	३. फाल्गुनशुक्ल पक्ष
४. फाल्गुनकृष्ण पक्ष	५. चैत्रशुक्ल पक्ष	६. चैत्रकृष्ण पक्ष
७. वैशाखशुक्ल पक्ष	८. वैशाखकृष्ण पक्ष	९. ज्येष्ठशुक्ल पक्ष
१०. ज्येष्ठकृष्ण पक्ष	११. आषाढशुक्ल पक्ष	१२. आषाढकृष्ण पक्ष
१३. श्रावणशुक्ल पक्ष	१४. श्रावणकृष्ण पक्ष	१५. भाद्रशुक्ल पक्ष
१६. भाद्रकृष्ण पक्ष	१७. आश्विनशुक्ल पक्ष	१८. आश्विनकृष्ण पक्ष

यतावाट १८ पक्षपछिको ९ वौं तिथिमा अर्थात् कार्तिकशुक्ल नवमीमा दोस्रो विषुव पर्ने देखियो । कार्तिकशुक्ल नवमीलाई हामीहरू कूष्माण्डनवमी भन्दछौं । कूष्माण्डनवमीको दिन पनि कुभिण्डो आदि दान गर्ने चलन छ ।

यति कुराबाट पञ्चवर्षात्मक युगको पहिलो वर्ष अर्थात् संवत्सरमा अक्षयतृतीयाको दिन दिनरात बराबर हुन्थे र त्यसको भोलिपल्टदेखि रातभन्दा दिन लामो हुँदै जान्थ्यो । कूष्माण्डनवमीको दिनमा पुगेर फेरि दिनरात बरावर हुन्थ्यो । कूष्माण्डनवमीको भोलिपल्टदेखि दिनभन्दा रात ठूलो हुन थाल्दथ्यो भन्ने कुरा देखिन आउँछ ।

वेदाङ्गज्यौतिष अहिले चलनचलतीमा छैन, आजभोलि अक्षयतृतीया र कूष्माण्डनवमीमा दिनरात बराबर पनि हुँदैनन् । *वेदाङ्गज्यौतिष*को गणनाअनुसार विषुव दिन भएका ती दिनलाई हाम्रो परम्पराले एउटा रूपमा सम्झिराखेको छ भन्ने कुराचाहिँ स्पष्ट छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सुमतितन्त्रस्य मूलपाठः प्रतिसंस्कृतरूपं च

तत्र मध्यमाधिकारः*

प्रतिसंस्कर्ता – नयराजपन्तः
सहायकौ – देवीप्रसादभण्डारी दिनेशराजपन्तश्च

मूलपाठः

(१ ख पत्रे = १ पृष्ठे)**

९ ॐ नमः परतेजाय ॥
त्रैलोक्याधिपते नमः ॥

त्वं ब्रह्मा त्वञ्च रुद्र त्वं विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः ।
सृष्टिसंहारकर्त्ता च नादबिन्दु सदाशिवः ।
सर्व्वंतत्वतया देवं सर्व्वव्यापी नमो नमः ।
अक्षराक्षर त्वन्देव मन्त्रशक्तिञ्च त्वन्नमः ।
पञ्चब्रह्म त्वया देवं पञ्चभूताय त्वन्नमः ।
भोगमोक्षकरन्देवं सर्वस्व त्वं तन्नमो नमः ॥
सर्व्वांङ्गमवनि स्थित्वा भक्तया त्वां प्रणमाम्यहम् ।

भगवन्देवदेवेश सर्वज्ञं कारणेश्वर ।
ज्योतिश्चक्रविधानन्तु ग्रहानां विविधां गतिम् ।
ज्ञातुमिच्छाम्यहन्देव ज्योतिःशास्त्रसुनिश्चयम् ।
सुप्रष्णन्नैव जानामि दुर्मेध्य मूढचेतसा ।
यत्र कर्म्म प्रयुज्यन्ते अयं शास्त्रेषु तेजसा ।

प्रतिसंस्कृतरूपम्

मङ्गलाचरणम्

ॐ नमः परस्मै तेजसे ।
त्रैलोक्याधिपतये नमः ।

सुमतिना कृता भगवतः स्तुतिः

त्वं ब्रह्मा त्वं च रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः ।
सृष्टिस्थित्यन्तकर्ता च नादबिन्दुः सदाशिवः ॥१॥
सर्वतत्त्वस्वरूपोऽसि सर्वव्यापी तथैव च ।
अक्षरक्षररूपोऽसि मन्त्रशक्तिस्त्वमेव हि ॥२॥
पञ्चब्रह्मस्वरूपाय पञ्चभूतस्वरूपिणे ।
नमस्ते सर्वरूपाय भोगमोक्षकराय च ॥३॥
सर्वाङ्गैरवनिं स्पृष्ट्वा भक्तया त्वां प्रणमाम्यहम् ।

सुमतेर्ज्योतिःशास्त्रविषयका जिज्ञासा

भगवन् देवदेवेश सर्वज्ञ कारणेश्वर ॥४॥
ज्योतिश्चक्रविधानं तु ग्रहाणां विविधा गतीः ।
ज्ञातुमिच्छाम्यहं देव ज्योतिःशास्त्रस्य निश्चयम् ॥५॥
संप्रष्टुं नैव जानामि दुर्मेधा मूढचेतनः ।
अस्मिन् शास्त्रे ज्योतिषां याः प्रयुज्यन्ते क्रियाश्च ताः ॥६॥

---

* अयं निबन्धो मूलतो देवीप्रसादभण्डारिणो हस्तलिपौ विद्यते । केचनोंऽशा नयराजपन्तदिनेशराजपन्तयोर्हस्तलिपौ वर्तन्ते । – सम्पादकौ

** पत्रशब्देनात्र तालपत्रे लिखितस्य *सुमतितन्त्रस्य* नेपालराष्ट्रियाभिलेखालयस्थस्य पुस्तकस्य (वीरपुस्तकालयस्य चतुर्थे विभागे ५७ सङ्ख्या) पत्रं पृष्ठशब्देन चात्र २०३५ वैक्रमाब्दे काष्ठमण्डपात् त्रिभुवनविश्वविद्यालयान्तर्गतपाठ्यक्रमविकासकेन्द्रेण प्रकाशितस्य नयराजपन्तदेवीप्रसादभण्डारिदिनेशराजपन्तैः सम्पादितस्य *सुमतितन्त्रस्य* पृष्ठं बोध्यम् । – सम्पादकौ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मत्हितार्थाय देवेश कथयस्व प्रसादतः ॥

भगवानुवाच ॥

साधु साधु महाप्राज्ञ साम्प्रतङ्कथयाम्यहम् ।

श्रीकण्ठात्प्राप्तितो मह्यं यत्नेन त– – – म् ।

सूर्यसिद्धान्तमध्येषु दध्नो घृतमिवोद्धृतं ।

नाम्ना तु सुमतितन्त्रं सिद्धान्तस्य समद्भुतम् ।

तन्तथा कथयिष्यामि श्रृणु वक्ष्यामि सुव्रते ॥ः॥

(२ क पत्रे = १-२ पृष्ठयोः)

कल्पन्मन्वन्तरादीनां युगाब्दं कालमेव च ।

ऋतुमासं तिथिश्चैव प्रहारं मुहूर्त्त नाडिका ।

विनाडी प्राणसंख्येण वक्ष्यामि कालपर्यया ।

युगाणां मध्यमानाञ्च स्फुटकर्म्म विशेषतः ।

तिथिनक्षत्रकर्म्मञ्च ग्रहचारविधानत ।

त्रिप्रष्णञ्च यथान्यायं ग्रहणं शशिसूर्ययोः ॥

सुमते कथयिष्यामि यथाश्रुतम्मया पुरा ॥

षड्भिः प्राणैर्विनाडचैका

तासां षष्टिभिर्नाडिका ।

द्विनाडिभ्याम्मुहूर्त्त स्या तत्त्रिंशैस्तु दिवानिशा ।

तिथिस्त्रिंशैस्तु मासं स्यात्

द्वे मासं ऋतुमेव च ।

ऋतुद्वयञ्च कालं स्यात् कालत्रयञ्च वार्षिकम् ।

मद्हितार्थाय देवेश प्रसीद वद तत्त्वतः ।

भगवतो वचनम्

भगवानुवाच

साधु साधु महाप्राज्ञ साम्प्रतं कथयाम्यहम् ॥७॥

आदिगुरुः श्रीकण्ठः

प्राप्तं मयैतच् श्रीकण्ठाद् महता तपसा पुरा ।

सूर्यसिद्धान्तस्य सार इदं सुमतितन्त्रम्

यथाश्रुतं शास्त्रमेतद् वक्ष्यामि श्रृणु सुव्रत ॥८॥

सुमते सूर्यसिद्धान्ताद् दध्नो घृतमिवोद्धृतः ।

सारः सुमतितन्त्राख्यः सिद्धान्तोऽयमुदाहृतः ॥९॥

सुमतितन्त्रस्था विषयाः

कल्पमन्वन्तरयुगवर्षाणि काल एव च ।

ऋतुर्मासस्तिथिर्यामो मुहूर्तो नाडिका पलम् ॥१०॥

प्राणस्तद्भागकाश्चेति कालखण्डान्यहं ब्रुवे ।

ग्रहाणां मध्यमं कर्म स्फुटं कर्म विशेषतः ॥११॥

तिथिनक्षत्रजं कर्म ग्रहचारक्रियां तथा ।

दिग्देशकालजं कर्म ग्रहणं शशिसूर्ययोः ॥१२॥

सुमते कथयिष्यामि मया पूर्वं यथाश्रुतम् ।

कालविषयका परिभाषा

षड्भिः ६ प्राणैर्विनाडचेका १

तत्षष्ट्या ६० नाडिका स्मृता ॥१३॥

नाडीद्वय्या २ मुहूर्तः स्यात् त्रिंशता ३० तैर्दिवानिशे ।

तत्त्रिंशता ३० भवेद् मासो

मासद्वय्या २ भवेद् ऋतुः ॥१४॥

ऋतुद्वयेन कालः स्याद् वर्षं कालत्रयात्मकम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

एवम्मानवर्वर्षञ्च सुरानाञ्च दिवानिशा ।

सुराणां द्वादशं वर्षं वर्द्धकञ्च भवेत्ततः ।

वर्द्धशतं कलिश्चैव द्विगुणं द्वापरम्भवेत् ।

त्रिगुणञ्च भवेत्त्रेत्तं चतुर्भिर्गुणितं कृतः ।

युगञ्च भवते तन्तु––स्र क्रमसस्तथा ।

चतुर्युगर्द्विसप्तत्या मनुरेको विधीयते ।

मनुचतुर्दशेनापि शक्रमेको विधीयते ।

द्वे मिन्द्रेन तु व्रह्मस्य अहोरात्रं पुनर्भवेत् ॥

(२ ख पत्रे = ४-५ पृष्ठयोः)

एवङ्कालन्तरेणापि व्रह्मणः प्रलयम्भवेत् ।

इहास्मिं सम्प्रवर्त्तते कालं वक्ष्यामि तत्वतः ।

व्राह्मणस्याष्टवर्षञ्च

मणुषट्कन्तथैव च

––––––– वर्त्तञ्चतुर्भिस्तु कृतादिकं ।

यातास्त्रयो युगानाञ्च कृत तेत्राथ द्वापरं ।

भविष्यं संप्रवक्ष्यामि कलिकञ्च यथाक्रमं ।

देवानां दिनरात्रिमानम्

एकं १ मानववर्षं स्याद् अहोरात्रो दिवौकसम् ॥१५॥

कलियुगादीनां वर्षप्रमाणम्

वर्षद्वादशकं १२ दैवं वर्धसंज्ञं स्मृतं बुधैः ।

कलिर्वर्धशतेन १०० स्याद् द्वि२गुणो द्वापरो भवेत् ॥१६॥

त्रि३गुणो जायते त्रेता चतुर्भि४र्गुणितः कृतम् ।

चतुर्युगप्रमाणम्

एषां चतुर्णां सङ्घातश्चतुर्युगमुदाहृतम् ॥१७॥

मनोः प्रमाणम्

चतुर्युगद्विसप्तत्या ७२ मनुरेको१ऽभिधीयते ।

इन्द्रस्य प्रमाणम्

चतुर्दश१४मितैः शक्रो मनुभिः परिकीर्तितः ॥१८॥

ब्रह्मणोऽहोरात्रप्रमाणम्

शक्रद्वयेन २ तु विधेरहोरात्रः प्रकीर्तितः ।

ब्रह्मणोऽपि प्रलयो भवति

कालान्तरेण प्रलयो ब्रह्मणोऽपि प्रजायते ॥१९॥

ब्रह्मोत्पत्तेः कलियुगप्रारम्भं यावद् व्यतीतः कालः

प्रवर्तमानं समयं कथयाम्यथ विस्तरात् ।

ब्रह्मणोऽष्टौ ८ समायाता

व्यतीता मनवश्च षट् ६ ॥२०॥

चतुर्युगानि यातानि सप्तबाहु२७मितानि च ।

कृतं त्रेता द्वापरश्च यातमेतद् युगत्रयम् ॥२१॥

कलियुगे संवत्सरव्यवस्था

कथयामि भविष्यन्तं कलिकालं यथाक्रमम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

युधिष्ठिरसंवत्

दुर्योधने महीपाले कलिः प्रादुर्भविष्यति ॥२२॥

युधिष्ठिरो महाराजो नृपो दुर्योधनस्तयोः ।

समासहस्रद्वितयं २००० यावत् कालो भविष्यति ॥२३॥

नन्दसंवत्

नन्दकालः शतान्यष्टौ ८००

चन्द्रगुप्तसंवत्

ततः कालो भविष्यति ।

द्वात्रिंशं च शतं १३२ यावच् चन्द्रगुप्तस्य भूपतेः ॥२४॥

शूद्रकसंवत्

कालः शूद्रकदेवस्य सप्तवेदभुजै २४७र्मितः ।

शकसंवत्

ततः शकमहीभर्तुर्वसुरन्ध्रकृतै४९८र्मिताः ॥२५॥

समा वर्तिष्यते कालो राजकाला इमे स्मृताः ।

उक्ताः संवत्सरा एते वर्तिष्यन्ते कलौ युगे ॥२६॥

मानदेवसंवत्

श्रीमानदेवाब्द इति प्रसिद्धः

संवत्सरः सागरशून्यरामैः ३०४ ।

तुल्यानि वर्षाणि चरिष्यतीह

कल्यादितो यातसमाः प्रसाध्याः ॥२७॥

नव स्थानानि यावद् मध्यमा ग्रहाः साधिताः

नव स्थानानि यावच् च वक्ष्ये मध्यमसाधनम् ।

भगणो राशिरंशश्च कला च विकला तथा ॥२८॥

तत्परोऽथ विपूर्वः स रेणुश्चैव विरेणुकः ।

नव स्थानानि चैतानि गदितानि यथाक्रमम् ॥२९॥

जातो दुर्योधनो राजा कलि --प्रवर्त्तते ।

युधिष्ठिरो महाराजो दुर्योधनस्तयोः पि वा ।

उभौ राजौः सहस्रे द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्त्तति ।

नन्दराज्यं शताष्टञ्च श्चन्द्रगुप्तस्ततोपरे

राज्यङ्करोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतम् ।

राजा शूद्रकदेवश्च वर्ष सप्ताब्धि चाश्विनौ ।

शकराजा ततो पश्चाद्वसुरन्ध्रकृतन्तथा ।

इत्येते - षितम्मह्यं ज्ञेया राजा क्रमेण तु ।

... कृतअम्बराग्नि ---

-ीमानदेवाब्द प्रयुज्यमाना

एतानि पिण्ड ...

मध्यमा संप्रवक्ष्यामि नवस्थान यथाक्रमम् ।

राशिभागकलाश्चैव विकला प्राणमेव च ।

तत्परो वित्परश्चैव रेणुश्चैव विरेणुकम् ।

नव स्थानानि एतानि षष्टि षष्ठ्युपलक्षयेत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विरेणुषष्ठिभि रेणु रेणुषष्ठि वितत्परा ।

वितत्पराश्च षष्ठिञ्च त-

(३ क पत्रे = ५-६ पृष्ठयोः)

त्परैकं विधीयते ।

तत्परैर्दशभिः प्राणां प्राणषड्भिर्विनाडिका

विनाडिषष्ठिभिन्नानि

नाडिषष्ठयान्तु रंशकाः ।

अंशा त्रिंशति राश्यैकं

भग्नं द्वादशराशिकम् ॥

अभिधानं प्रवक्ष्यामि मध्यमाद्या यथाक्रमम् ।

मण्डलं भगणं चक्रं धृति पूर्ण्णाम्परन्तथा ।

प्रमाणम्भसमूहञ्च नामं द्वादशराशिकम् ।

नीडम्मन्दिर हम्म्र्यञ्च गृहं वेशाश्च वेश्मनि ।

निलयं भवनञ्चैव राशिनामा प्रकीर्त्तिता ।

तिथिर्भाग दिनं संख्यम् । द्यु मृहम् म्य द्वारं शकम् ।

अह्नि चाष्टानि शब्दानि भागनाम विदुर्बुधा ।

लिप्ता च मौरिकाश्चैव कला च नाडिकास्तथा ।

नालिका घण्ठिकाश्चैव लिप्तापर्यायवाचिका ।

नवानां स्थानानां परिभाषा

षष्ट्या ६० विरेणुभी रेणू रेणुषष्ट्या ६० वितत्परः ।

वितत्पराणां षष्ट्या ६० तु

तत्परो गद्यते बुधैः ॥३०॥

तत्परैः खरसै६०रेका विकला प्रणिगद्यते ।

तासां षष्ट्या ६० कला प्रोक्ता

तत्षष्ट्या ६० तु स्मृतोंऽशकः ॥ ३१ ॥

त्रिंशतां३०ऽशैः स्मृतो राशि-

श्चक्रं द्वादशभि१२श्च तैः ।

अन्या परिभाषाः

तत्परैर्दशभिः १० प्राणः प्राणैः षड्भि६र्विलिप्तिका ॥३२॥

तासां षष्ट्या ६० कला चेति परिभाषा स्मृताऽऽपरा ।

अथाऽभिधाः प्रवक्ष्यामि चक्रादीनां यथाक्रमम् ॥३३॥

भगणवाचकाः शब्दाः

मण्डलं भगणश्चक्रं धृतिः पूर्णं परं तथा ।

प्रमाणं भसमूहश्च राशिद्वादशकं स्मृतम् ॥३४॥

राशिवाचकाः शब्दाः

नीडमन्दिरहर्म्याणि वेशो वेश्म गृहं तथा ।

निलयो भवनं चैव राशिसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥३५॥

अंशवाचकाः शब्दाः

तिथिर्भागो वासरो द्यु लवो द्वारमहो दिनम् ।

अंशार्थका इमे शब्दाः प्रयुज्यन्ते कृताविह ॥३६॥

कलावाचकाः शब्दाः

लिप्ता च मौर्विका मौर्वी कला च नाडिका घटी ।

नालिका घण्टिका चैव स्मृताः शब्दाः कलाऽर्थकाः ॥३७॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विलिप्ता विकलश्चैव । विनाडि विघटि च शा
पला चापि तथा प्रोक्ता पर्यायश्च विनाडिका ।

जीवितं प्राणवातञ्च कफं घ्राणञ्च वर्द्धति ।
अशुञ्च नादं धारञ्च प्राणे तानि विदुर्बुधा ।

नवस्थानेषु मध्येषु पञ्च स्थानानि भाषितम् ।

भुज प्रवेष्ट स्कन्धो वा वाहु मौर्वि ----
(३ ख पत्रे = ६-७ पृष्ठयोः)

-- त भुजनामानि षतैते परिकीर्त्तिता ॥
तृभं त्र्यूनं हठ कोटि च्छेदज्या छेदकन्तथा ।
भतृज्या नाम रेतानि कोटिनाम प्रकीर्त्तिता ॥

जीवा ज्या ----- स्फुटङ्कर्म्यं महतं हानि ।
एताभि चाष्ट नार्मानि ज्यानार्मानि विदुर्बुधा ।

अपक्रमं क्रमं क्रान्ति कारधस्कयतन्तथा ।
पुर्राणिखतयं यच्च क्रान्तिपर्यायवाचका ।
मध्यमं ललनं यातं गम्यगे ग्रह कौलवम् ।
यतभे सप्तधा ज्ञेया मध्यमाम्परिकीर्त्तिताम् ॥*

विकलावाचकाः शब्दाः

विलिप्ता विकला चैव विनाडी विघटी तथा ।
विनाडिका पलं शब्दा इमे विकलिकार्थकाः ॥३८॥

असुवाचकाः शब्दाः

जीवितं प्राणवातश्च कफो घ्राणप्रसर्पणः ।
असुश्च नादो धारा च प्राणसंज्ञाः स्मृता बुधैः ॥३९॥

राश्यादिकेषु प्राणान्तेषु पञ्चसु स्थानेषु ग्रहा लोके प्रायो गण्यन्ते

स्थानेषु राशिपूर्वेषु प्राणान्तेषु च पञ्चसु ।
सिद्धैर्ग्रहैर्व्यवहृतिः प्रायो जगति दृश्यते ॥ ४० ॥

भुजवाचकाः शब्दाः

भुजो वाहुः प्रवेष्टो दोः स्कन्धो मौर्वी समार्थकाः ।

कोटिवाचकाः शब्दाः

त्रिगृहोनभुजस्त्र्यूनस्त्र्यूनवाहुज्यकाधनुः ॥४१॥
हठसंरोधिनी कोटिः शब्दास्तुल्यार्थकाः स्मृताः ।

ज्यावाचकाः शब्दाः

जीवा ज्या मौर्विका मौर्वी स्फुटकर्मप्रसाधिनी ॥४२॥
ज्यका गुणः शिञ्जिनी च शब्दास्तुल्यार्थकाः स्मृताः ।

क्रान्तिवाचकाः शब्दाः

अपक्रमः क्रमः क्रान्तिरपमः क्रमणं तथा ॥४३॥
त्र्यूनभ्रमधनुश्चैव शब्दास्तुल्यार्थकाः स्मृताः ।
॥४४॥

* अस्य पद्यस्य प्रतिसंस्कृतरूपं न विद्यते ।

– सम्पादकौ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भुक्ति भोग गतिश्चैव यान संचार कारकम् ।
प्रभव हिण्डका लब्दं भुक्तिर्नामा प्रकीर्त्तिता ॥

युक्तं दत्तं धनम्मिश्रं क्षिप्त क्षेपान्वितान्विता ।
श्लेष पूरित विन्यस्तन्देयं उप्य स्व योजित ।
एते पंचादश प्रोक्तं देयनाम विदुर्बुधा ।

शोध्य हानि ऋनोनोज्ञं मुक्तं वर्ज्य क्षयं व्ययम् ।
अपास्य रहित त्यागं हेया त्यक्त्वा त्यजे विना
एते पञ्चादशैतानि शोध्यनाम प्रकीर्त्तिता ।

ताडितम्भिन्न घातञ्च मर्द्दितङ्गुणितं हता ।
भ्यस्तं वर्ग्गित खातञ्च वद्धं मूर्द्ध प्रभूरिका ।
गुणकारस्य नामा-

(४ क पत्रे = ७-८ पृष्ठयोः)

नि तृदशैते नु संख्यया ॥

छेदं भाज्यं हृतं भक्तं छिन्नमाप्त विरिक्तका ।
मथितोद्धृत्य लब्दञ्च भजेजात हरेति च ।
छेदकारस्य नामानि तृदशानि प्रकीर्त्तिता ।

वर्ग्ग नुति कृति व्याप्तं स्वङ्गुणी स्थानसर्प्पिता ।
एते तु षड्विधा चोक्तं वर्ग्गनाम प्रकीर्त्तिता ॥

स्वंह्रीनीतर स्वानोन्तु पद मूलम्तथैव च ।

गतिवाचकाः शब्दाः

भुक्तिर्भोगो गतिश्चारो यानं संचरणं गमः ॥४५॥
गमनं हिण्डनं चालः शब्दास्तुल्यार्थकाः स्मृताः ।

योगसूचकाः शब्दाः

युक्तं दत्तं धनं क्षिप्तमन्वितं मिश्रितं युतम् ॥४६॥
विन्यस्तं पूरितं श्लिष्टमुपात्तं योजितं तथा ।
प्रयुज्यते योगविधौ दा-युज्धातुभवं पदम् ॥४७॥

वियोगसूचकाः शब्दाः

ऊनितं वर्जितं हीनं शुद्धं मुक्तं व्ययीकृतम् ।
ऋणं क्षीणमपास्तं च रहितं त्यक्तमुज्झितम् ॥४८॥
विनाकृतं वियुक्तं च शोधनार्थे प्रयुज्यते ।

गुणनसूचकाः शब्दाः

अभ्यस्तं ताडितं भिन्नं मर्दितं गुणितं हतम् ॥४९॥
संवर्गितं तथा हिंसावाचिधातुभवं पदम् ।
आवर्तितं चेति शब्दा गुणनं संप्रचक्षते ॥५०॥

भागहारसूचकाः शब्दाः

छेद्यं भाज्यं हृतं भक्तं छिन्नमाप्तं विरेचितम् ।
उद्धृतं मथितं लब्धं भज्-हृधातुभवं पदम् ॥५१॥
एते शब्दाः प्रयुज्यन्ते भागहारविधौ बुधैः ।

वर्गसूचकाः शब्दाः

स्वगुणीकरणं वर्गो द्विघातः कृतिरेव च ॥५२॥
व्याप्तिर्नुतिश्चेति शब्दा वर्गसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ।

वर्गमूलसूचकाः शब्दाः

मूलं पदं वर्गमूलं तत्तुल्यत्वोपपादनम् ॥५३॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तत्तुल्यम्पञ्च नामानि वर्ग्गमूल प्रकीर्त्तिता ॥

गण्डीपं तृणं तं शार्ग्गम् द्रुणञ्चाज्यञ्च कर्मुकम् ।
इष्टसं धनु कोदण्डं चाप नाम्ना दश तथा ॥

श्रवणं श्रोतञ्च कर्ण्णञ्च श्रुतिरिह्यञ्च च्छेदका ।
षड्विधानाञ्च नामानि कर्ण्णस्य च विवक्षिता ॥

आदिज्या चादिखण्डाञ्च प्रथमं चाग्रं स ‒ ग्रतम् ।
खार्तु प्रत्ययदीया च आदिखण्डस्य नाम तौ ।

व्यास व्यासार्द्ध विष्कम्भं विष्कम्भार्द्ध स नन्तकम् ।

व्यासदलञ्च दुर्व्यासं दुर्व्यासार्द्धञ्च मन्तकम् ।
वि ‒ रन्धि शरार्द्धञ्च विष्कम्भदलमेव च ।
विसरदल तृज्य च दुर्व्यासदल भानि च ।
सर्व्वसमूहखण्डस्य नामं चैव विदुर्बुधा ।

बिन्दु शून्य नुदन्ती च म ‒
(४ ख पत्रे = ८-९ पृष्ठयोः)
व्योममुरु बृहत् ।

वरीय गगनाकाशं अन्तरीक्षन्नभोम्बरं ।
पृथुलं पृथुः खं नग्नं बिन्दुनामनि मेव च ।

आश्यं मुखञ्च रूपञ्च वदनं लपनस्तथा ।
भू ‒ ‒ पृथिवी पृथ्वी वसुधा धरणी मही ।

स्वस्थानप्रापणं चेति शब्दा मूलाभिधायिनः ।

चापवाचकाः शब्दाः

गाण्डीवश्चाप इष्वासः कोदण्डं कार्मुकं धनुः ॥५४॥
शरासनं ज्यकाधारः शार्ङ्गं चेति समार्थकाः ।

कर्णवाचकाः शब्दाः

श्रवः श्रोतं श्रुतिः कर्णः श्रवणं छेदकं तथा ॥५५॥
अक्ष्णयारज्जुरित्येते स्मृताः शब्दाः समार्थकाः ।

आदिज्यावाचकाः शब्दाः

आदिज्यकाऽऽदिखण्डं च प्रथमं भोग्यखण्डकम् ॥५६॥
आद्यज्यका धनुश्चेति ज्याविधौ षष्टि६०रिष्यते ।

व्यासवाचकाः शब्दाः

व्यासविष्कम्भविस्तारा विस्तृतिश्च समार्थकाः ॥५७॥

अर्धव्यासवाचकाः शब्दाः

अर्धव्यासो व्यासदलं व्यासार्धं च समन्तकम् ।
राशित्रयज्या त्रिज्या च शरो राशित्रयस्य च ॥५८॥
विष्कम्भार्धं च विस्तारदलं चेति समार्थकम् ।
सर्वेषां भोग्यखण्डानां योगः स्याद् विस्तृतेर्दलम् ॥५९॥

शून्य०वाचकाः शब्दाः

बिन्दुः शून्यो नुदन्ती च महद् व्योम बृहत् पृथु ।
वरीयो गगनाऽकाशे अन्तरीक्षं नभोऽम्बरम् ॥६०॥
उरु खं पृथुलं नग्नं शब्दाः शून्याभिधायिनः ।

एक१वाचकाः शब्दाः

आस्यं मुखं च रूपं च वदनं लपनं तथा ॥६१॥
भूरुर्वी पृथिवी पृथ्वी वसुधा धरणी मही ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

धरित्री कुं क्षिति क्ष्मा च । अचला मेदिनी धरा
इज्या क्षिति स्थिरं चन्द्र क्षमा गोत्रा वसुन्धरा ।
ऋक्षेशश्चन्द्रमा सोम शीताशु शशभृत् शशि ।
शशाङ्कोड्डुपतिरुर्व्यां इन्दुश्च रजनीकरः ।
कलिश्चैत्येवमादीनां नामाश्चैकस्य तम्विदु ।

अंश पक्ष यमो दस्र – – बाहुकरौ ध्रुवा ,
यमलो स्विस्तनौ युग्म अश्वि नेत्रञ्च लोचना
दृक्दृष्टि चक्षु चाक्षी च नयनं द्विः स उच्यते ॥२॥

रामा पुष्कर लोकाञ्च गुण तेत्र हुताशनम् ।
ज्वलनो रोहिदश्चाग्नि कृशानु पावको शिखिं ।
वैश्वानरानल वह्वि सप्तार्च्चि हव्यवाहन ।
अनलो गिग्वज्वालश्च धामा ज्योतिद्युतिक्रमा ।
दीप्त दहन शूलञ्च त्रिः तृतीयस्त्रयस्य च ॥३॥

श्रुतिमाश्रमवेदञ्च लोकपाल युगार्ण्णवः ।
मालं समु-

(५ क पत्रे = ९ पृष्ठे)

द्र तोयञ्च कृत पाल जलाम्बुका ।
आपोदधि महोम्मिञ्च चतुर्चत्वारकस्य च ॥४॥

अर्थ सायक भूतेषु अक्षेन्द्रियविषया शरः ।
बान कत्रे धृष भूत लेय कम्बाद शलीमुखम् ।
खगपक्षिपतङ्गा च बद्धं मूकाञ्च भेदका ।
विशिख पञ्चम पञ्च अभिधानान्तु पञ्चन ॥५॥

अचला कुः क्षितिः क्ष्मा च धरित्री मेदिनी धरा ॥६२॥
वसुन्धरा स्थिरा गोत्रा ज्या क्षमा शशलाञ्छनः ।
ऋक्षेशश्चन्द्रमाः सोमः शीतांशुः शशभृच् शशी ॥६३॥
नक्षत्राधिपतिश्चन्द्र इन्दुश्च रजनीकरः ।
शशाङ्कः कलिरेकस्य पर्यायाः कथिता बुधैः ॥६४॥

द्वि२वाचकाः शब्दाः

अंसौ पक्षौ यमौ दस्रौ भुजौ बाहू करौ ध्रुवौ ।
यमलौ स्त्रीस्तनौ युग्ममश्विनावक्षिणी दृशौ ॥६५॥
चक्षुषी लोचने नेत्रे द्वौ दृष्टी नयने द्वयम् ।

त्रि३वाचकाः शब्दाः

पुष्करं रामलोकौ च गुणास्त्रेता हुताशनः ॥६६॥
ज्वलनो रोहिताश्वोऽग्निः कृशानुः पावकः शिखी ।
वैश्वानरोऽनलो वह्निः सप्तार्चिर्हव्यवाहनः ॥६७॥
धनञ्जयस्तिग्मज्वालो धाम ज्योतिर्द्युतिः क्रमः ।
दीप्तश्च दहनः शूलं त्रयं चेति त्रिवाचकाः ॥६८॥

चतु४र्वाचकाः शब्दाः

आश्रमाः श्रुतयो वेदाः समुद्रा ऊर्मिमालिनः ।
अर्णवा अब्धयश्चाऽऽपोऽम्बु तोयं सलिलं जलम् ॥६९॥

कृतानि लोकपालाश्च युगानि चतुरर्थकाः ।

पञ्च५वाचकाः शब्दाः

पत्रिणः सायका बाणाः कलम्बाः पक्षिणः शराः ॥७०॥
खगाः पतङ्गा इषव आशुगाश्च शिलीमुखाः ।
अर्था भूतानि विषया अक्षाणि चेन्द्रियाणि च ॥ ७१॥
विशिखा भेदका लेयः शब्दाः पञ्चाभिधायिनः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

षड्६वाचकाः शब्दाः

षट् कोष स्कन्द स्वादार्तुः कुमारो शक्ति कार्त्तिकाः ।
शिशु चरक सेनां च मक्षि चक्रार्द्ध कृर्त्तिका ।
तर्क्क चमू रसेलाला । स्वादु षडद्वयं विधानतः ॥६॥

अङ्गानि कोषा ऋतवो रसाः स्वादाश्च कृत्तिकाः ॥७२॥
स्कन्दः कुमारः सेनानीः शक्तिभृत् कृत्तिकासुतः ।
तर्काश्चक्रदलं चेति शब्दाः षडभिधायिनः ॥७३॥

सप्त७वाचकाः शब्दाः

गिरि पर्व्वत शैलाद्रिः घोटाश्व तुरगो हरि
वह्नी वाजि हयो वात गन्धर्व वायु तापसम् ।
स्वरः समीरणो यासा । शिलाचल नगो स्थिरम्
मरुत समिरो गेयम् सप्तनः पार्यवाचका ॥७॥

पर्वतोऽद्रिर्गिरिः शैलो घोटोऽश्वस्तुरगो हरिः ।
वाहो वाजी हयो वातो गन्धर्वस्तापसो मुनिः ॥७४॥
स्वरः समीरणो याता शिलाचलनगस्थिराः ।
समीरो मारुतो वायुर्गेयं सप्ताभिधायिनः ॥७५॥

अष्ट८वाचकाः शब्दाः

गजो द्विरद मातङ्गः कुण्जरो करि वारणा
दन्ती नाग द्विपा यूथ । पद्मी करेणु मङ्गलं ।
व ‒ ‒ कम्प्रधानाञ्च मृर्त्ति पसव पीलुका
भद्र श्रियम्वसुमन्तो वनं गहन गह्वरम् ।
अष्टनः पर्यवाचका ॥८॥

नागद्विरदमातङ्गा इभकुञ्जरवारणाः ।
अनेकपो गजो हस्ती करेणुर्यूथपो द्विपः ॥७६॥
पद्मी स्तम्बेरमः पीलुर्दन्ती दन्तावलः करी ।
वसवो मङ्गलं भद्रमरण्यं गहनं वनम् ॥७७॥

नव९वाचकाः शब्दाः

अन्तरं विवरं छिद्रं कूप गम्भीर ‒
(५ ख पत्रे = १० पृष्ठे)
ग्रहा ।
तामिश्र नन्द द्वारा ठ कपाटा त्वक्षतं वदा ।
अङ्काभ्ररवट यन्त्र नवानां पर्यवाचका ॥९॥

गम्भीरं विवरं छिद्रं तमिस्रं द्वारमन्तरम् ।
कूपः क्षतं कपाटं ढ नन्दा गावोऽवटा ग्रहाः ॥७८॥
अङ्का यन्त्राणि रन्ध्राणि नवसङ्ख्यां प्रचक्षते ।

दश१०वाचकाः शब्दाः

आभा ककुभ आशाश्च दिश दिग्वहि यदि
‒ ‒ च्छ्र ‒ ‒ नाय च दशमः पर्यवाचका ॥१०॥

आभाः ककुभ आशाश्च काष्ठाश्च हरितो दिशः ॥७९॥
दिशाश्चेति स्मृताः शब्दा दशानां वाचका बुधैः ।

एकादश११वाचकाः शब्दाः

महेश्वरो महादेव भवो भग हरो शिवः ।

महेश्वरो महादेवो भवो भर्गो हरः शिवः ॥८०॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पिनाकी त्र्यम्बको रुद्रसर्वश्रीकण्ठसङ्कराः ।
गिरीशेश भुशुण्डी च ज्ञेया ह्येकादशस्य च ॥११॥

आदित्यस्तपन पूषा भानुमां शविता रवि ।
विवश्वा मिहिरो हन्स पतङ्गोऽर्क्क दिवाकरम् ।
मण्डलं भगनञ्चक्र मासनामन्तथैव च ।
येनाभिधानो भानोस्तु । द्वादशम्परिकीर्त्तिता ॥१२॥

बन्धू जयञ्च विश्वञ्च इत्याधा तृदश स्मृतः ॥१३॥

इन्द्र कौशिक शक्रश्च अहिधिष्ण पुरन्दर ।
शचीपति मनुश्चैव चतुर्द्दश विधानतः ॥१४॥

अंह्न सन्ध्याष्टतिथ्या च तिथि पञ्चदशस्य च ॥१५॥

नन्तमष्टि रिथ मासं ज्ञेया षोडशनामत ॥१६॥

एनाम्मेघ वलाहश्च घट सप्तादशस्य च ॥१७॥

तत्पर धृति तीर्थञ्च विद्या स्मृति दशाष्ट च ॥१८॥

(६ क पत्रे = १०-११ पृष्ठयोः)

सामा कटवघागोक ज्ञेया च ऊनविंशति ॥१९॥

माहे नखाङ्गुला नीसा कृतिमहंतु विंशति ॥२०॥

पिनाकी त्र्यम्बको रुद्रः शर्वश्रीकण्ठशङ्कराः ।
गिरीशेशौ भुशुण्डी च स्मृता एकादशार्थकाः ॥८१॥

द्वादश१२वाचकाः शब्दाः

आदित्यस्तपनः पूषा भानुमान् सविता रविः ।
विवस्वान् मिहिरो हंसः पतङ्गोऽर्को दिवाकरः ॥८२॥
मण्डलं भगणश्चक्रं मासो राशिस्तथा परे ।
सूर्यवाचकशब्दाश्च स्मृता द्वादशवाचकाः ॥८३॥

त्रयोदश१३वाचकाः शब्दाः

जयबन्धुविश्वशब्दास्त्रयोदश प्रचक्षते ।

चतुर्दश१४वाचकाः शब्दाः

शक्र इन्द्रः कौशिकश्च वृत्रशत्रुः पुरन्दरः ॥८४॥
शचीपतिर्मनुश्चैतैः शब्दैर्ग्राहयाश्चतुर्दश ।

पञ्चदश१५वाचकाः शब्दाः

सन्ध्या तिथिरहश्चैते शब्दाः पञ्चदशार्थकाः ॥८५॥

षोडश१६वाचकाः शब्दाः

अष्टीरिथो नृपार्थाश्च शब्दाः षोडशवाचकाः ।

सप्तदश१७वाचकाः शब्दाः

मेघार्थका घटाश्चैव शब्दाः सप्तदशार्थकाः ॥८६॥

अष्टादश१८वाचकाः शब्दाः

तीर्थं धृतिः स्मृतिर्विद्या ज्ञेया अष्टादशार्थकाः ।

एकोनविंशति१९वाचकाः शब्दाः

सामातिधृतिरित्याद्याः संज्ञाः स्युरूनविंशतेः ॥८७॥

विंशति२०वाचकाः शब्दाः

कृतिर्नखास्तथाङ्गुल्यो ज्ञेया विंशतिवाचकाः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मूर्च्छ मखकतुयज्ञा मठाध्रो चैकविंशति ॥२१॥

करन्दादेदमकाल द्वाविंशस्य विदुर्बुधा ॥२२॥

अज्य माया ज्यह्र मेषा त्रयोविंशतिसंज्ञिता ॥ २३ ॥

अन्ध बुधजिनौ धर्म्मं चतुर्विंशञ्च सिद्धचतु ॥२४॥

पृष्ठ ज्ञानञ्च तत्वञ्च यासञ्च पञ्चविंशति ॥२५॥

अनुचेली विलूधीत एते षड्विंशकस्य च ॥२६॥

तारा नक्षत्र खज्योत उडु भानिञ्च तारका
रणो धूधेन नविञ्ज सप्ताविंशति विदुर्बुधा ॥२७॥

पिण्ड देहा: फला लोध्रौ अष्टाविंशतिसंज्ञिता ॥२८॥

तुष्टि कुच धना ह्याम ज्ञेया चैकोनत्रिंशति ॥२९॥

शंश्च शशञ्च शाध्वी च जटा त्रिंशतिसंज्ञिता ॥३०॥

केतमनामर सेघो एकात्रिंशति विदुर्बुधा ॥३१॥*

रददशनदन्ताश्च मेला द्वात्रिंशति विदुर्बुधा ॥३२॥

एकविंशति २१ वाचकाः शब्दाः

स्वर्गः क्रतुर्मखो यज्ञो मूर्छना चैकविंशतिः ॥८८॥

द्वाविंशति २२ वाचकाः शब्दाः

द्वाविंशतेर्वाचकाः स्युः शब्दा बुद्धचर्थका इह ।

त्रयोविंशति २३ वाचकाः शब्दाः

अजा माया जरा मोषा त्रयोविंशतिवाचकाः ॥८९॥

चतुर्विंशति २४ वाचकाः शब्दाः

बुद्धो जिनोऽन्धो धर्मश्च चतुर्विंशतिवाचकाः ।

पञ्चविंशति २५ वाचकाः शब्दाः

पृष्ठं ज्ञानं च तत्त्वं च पञ्चविंशतिवाचकाः ॥९०॥

षड्विंशति २६ वाचकाः शब्दाः

अनुचेली विलूधीत संज्ञाः षड्विंशतेः स्मृताः ।

सप्तविंशति २७ वाचकाः शब्दाः

खज्योतिरुडु नक्षत्रं तारा भं तारकाऽपि च ॥९१॥
ऋक्षमित्यादिकाः शब्दाः सप्तविंशतिवाचकाः ।

अष्टाविंशति २८ वाचकाः शब्दाः

पिण्डो देहः फलं लोध्रश्चाऽष्टाविंशतिवाचकाः ॥९२॥

एकोनत्रिंशद् २९ वाचकाः शब्दाः

आमः कुच उष्टिरुक्ता एकोनत्रिंशदर्थकाः ।

त्रिंशद् ३० वाचकाः शब्दाः

शं च शमश्च साध्वी च जटा च त्रिंशदर्थकाः ॥९३॥

एकत्रिंशद् ३१ वाचकाः शब्दाः

।

द्वात्रिंशद् ३२ वाचकाः शब्दाः

द्वात्रिंशद् रदना मेला दन्ताश्च दशनास्तथा ॥९४॥

---

* अस्य पद्यार्धस्य प्रतिसंस्कृतरूपं न विद्यते । — सम्पादकौ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्रयस्त्रिंशद् ३३ वाचकाः शब्दाः

रवै वोध्यं सुरा देवा त्रयोत्रिंश विदु वुधा ॥३३॥

त्रयस्त्रिंशतमाख्यान्ति शब्दा देवाऽभिधायिनः ।

चत्वारिंशद् ४० वाचकाः शब्दाः

पंक्तिशब्द यदुक्तञ्च चत्वा-

(६ ख पत्रे = ११-१२ पृष्ठयोः)

रिंशविधि स्मृता ॥४०॥

चत्वारिंशतमाख्याति पङ्क्तिशब्दः कृताविह ॥९५॥

पञ्चपञ्चाशद् ५५ वाचकाः शब्दाः

मुष्ठिञ्च पञ्चपञ्चैष

पञ्चाशत् पञ्चसंयुक्ता मुष्टिशब्देन गृह्यते ।

अष्टपञ्चाशद् ५८ वाचकाः शब्दाः

अष्टपञ्चाश चेटका ।

अष्टपञ्चाशतं वक्तुं पदं चेटक इष्यते ॥९६॥

एकोनषष्टि ५९ वाचकाः शब्दाः

काचः पातः तरोः वर्त्त ज्ञेया चेकूनषष्ठिका ॥५९॥

काचः पातस्तरो वर्त एकोनषष्टिवाचकाः ।

षष्टि ६० वाचकाः शब्दाः

मुष्टि क्रोष्ठ तरु ॆ व षष्ठिनामा विजानये ।६०

मुष्टिः क्रोष्टस्तरुश्चैव षष्टिसङ्ख्यां प्रचक्षते ॥९७॥

द्विषष्टि ६२ वाचकाः शब्दाः

कास्थोष्ठ पटहो यच्च द्वाषष्ठिञ्च विदुर्बुधा ॥६२॥*

।

चतुःषष्टि ६४ वाचकाः शब्दाः

कुरुना च कलश्चैव, चतुषष्ठिञ्च नामत ॥६४

कुरुना च कला शब्दौ चतुःषष्ट्यर्थकौ स्मृतौ ॥९८॥

पञ्चषष्टि ६५ वाचकाः शब्दाः

पुष्ठिञ्च पञ्चष पाका । ६५

पुष्टिः स्मृता पञ्चषष्टिः

सङ्ख्यानां पर्यायाः कथिताः

अङ्कं ज्ञातव्यम्बुद्धिमान् ॥०॥

संख्यासंज्ञाः प्रकीर्तिताः ।

(शेषमन्येष्वङ्केषु)

* अस्य पद्यार्धस्य प्रतिसंस्कृतरूपं न विद्यते ।

– सम्पादकौ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मेरो लेखा ठूलो कुरो अरूको लेखा गनथन*

नेपालखाल्डोको वि.सं. १७३४ को पात्रोको रामजी तेवारीले, गोरखाको वि.सं. १७३८ को पात्रोको भोलानाथ पौडेलले सम्पादन गरी *पूर्णिमा*को ४४ अङ्कमा प्रकाश गरेका छन् ।

मूलमा जस्तो छ त्यस्तै प्रकाश होओस् भनी दुवैले प्रयत्न गरेका छन् । मूलका यथार्थ रूप जिज्ञासुहरूका मनमा चढ्न सकून् भनी प्रत्येक पात्राका दुइ दुइ पृष्ठ (ठाउँ)का तसवीर दिने काम पनि भएको छ । मूल पात्रालाई तसवीर खिच्नेकहाँ लगी तसवीर खिचाई, ती तसवीरलाई फलक बनाउनेकहाँ लगी फलक वनाउन लाई, ती फलकलाई छापाखानामा लगी छपाउन लाउने काम धाई धाई दिनेशराज पन्तले गरेका छन् । प्रूफ हेर्ने काम रामजी तेवारी, महेशराज पन्त तथा दिनेशराज पन्तले मिली गरेका छन् । यसरी ४ जनाको संयुक्त परिश्रमबाट सो अङ्क तयार भएको छ ।

मेरा मातामह पण्डित भुवननाथ पाँडे (वि.सं. १९२०-२०००)का प्रपितामह दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडे (वि.सं. १८१५-१८८८) अत्यन्त विद्याव्यसनी थिए । ज्यौतिषविषयका धेरै ग्रन्थ उनले खोजी खोजी कुनै आफैले सारी कुनै अरूद्वारा सार्न लाई सङ्ग्रह गरेका थिए । लक्ष्मीपतिको शेषपछि उनको सङ्ग्रह अलि अलि गरी मासिंदै गयो ।

वि.सं. २०२८ माघको कुरो हो । काठमाडौ कालभैरवनिर पुराना माल बेच्नेकहाँ लक्ष्मीपतिको हस्ताक्षरले लेखिएका केही पत्र मैले देखें । ती पत्रलाई मैले तन्मय भएर धेरै वेरसम्म हेरीरहें । पछि ती पत्र मैले किन्न खोजें । मेरो भाव बुझेर त्यस पसलेले ज्यादै चर्को मोल गर्‍यो । मेरो खल्तीमा त्यति रुपियाँ थिएनन् म फर्कें । भोलिपल्ट रामजीलाई त्यहाँ पठाएँ । उनले ती पत्र ७ रुपियाँमा किनी ल्याए । जम्मा १८ पत्र छन् । ग्रन्थ वीचैमा खण्डित भएको छ । ग्रन्थमा जम्मा कति पत्र थिए थाहा छैन । पहिला पत्रको पहिलो पृष्ठमा

श्रीसूर्यपक्षशरणं करणं सुरम्यं चेतश्चमत्कृतिकरं सुगमं विचित्रं ॥ ६९ ॥

लीलावलोकनसुखार्यमतीव यत्नाल्लक्ष्मीपतिर्द्विजवरोलिखदीशधाम्नि १

यस्तो लेखिएको छ ।

[व्राह्मण लक्ष्मीपतिले सूर्यपक्षको यस करणलाई लीलानाथ (लक्ष्मीपतिका पढेगुनेका छोरा)लाई हेर्न सजिलो होओस् भनेर काशीमा बसेर सारे ।]

* रर्चायताकै हस्ताक्षरमा ।

– सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पहिलो पत्रको दोस्रो पृष्ठमा

विघ्नाटवीं विघटयन् विविधेप्सितार्थान् संपूरयन् सकलमङ्गलनायको यः ।
देवो गजानन इति प्रथितस्त्रिलोक्यां कल्याणमेव सततं प्रकटीकरोतु १

नाम्ना च धाम्ना प्रथितौ महिम्ना द्वौ सूर्यतुल्यौ मिहिरस्तदेकः ।
श्रीभास्करोन्यः प्रथितस्तु तावद्वयन्तु तत्पादरजो भजामः २

यत्पादसंशीलनलब्धबोधा यन्मादृशा अप्यतिमन्दबोधाः ।
आचार्य्यवर्य्योत्कटकोटिबोधा जाताश्च तेस्मद्गुरवो जयन्ति ३

यद्यत्पुराणैः करणं प्रमाणं कृतं कियत्कालमभूत्प्रमाणं ।
किं तत्प्रमात्वन्न* च संप्रतीदृग्** यतः प्रमायाः करणं प्रमाणं ४

दोस्रो पत्रको पहिलो पृष्ठमा

दृग्गोचरग्रहचरित्रविचित्रमेतन्नानाप्रकारगणितोक्तिविशेषरम्यं ।
चेतश्चमत्कृतिकरं लघुकर्मणैव श्रीसूर्यपक्षशरणं करणं करोमि ५

यद्यन्मयोक्तं रविणा मयोक्तं मा भून्मयोक्ते सुधियां वितर्कः ।
विचारयध्वं सुजना ममोक्तिरियं सदुक्तिः किमु वा ऽसदुक्तिः ६

खरामतिथ्यू१५३०नशकः समौघः सूर्याहतोसौ गतमासयुक्तः ।

यस्तो लेखिएको छ ।

पहिलो पत्रको दोस्रो पृष्ठको माथिल्लो भागमा

यः समस्तजननित्यपूजितस्तं प्रणम्य गणनायकं मुदा .
सौरपक्षगणितं विरच्यते विश्वनाथविबुधेन सन्मतं १

श्रीमद्विष्णुदैवज्ञो निर्विघ्नग्रन्थसमाप्त्यर्थं तत्प्रचयार्थं चाशीर्वादात्मकमङ्गलं निबध्नाति . विघ्नाटवीमिति .

यस्तो लेखिएको छ ।

---

* मूलमा प्रमात्वान्न छ । माथिको पाठ यस लेखका रचयिताले सच्याएअनुसारको छ । — सम्पादक

** मूलमा सन्धिको वास्ता नगरी संप्रतीदृक् लेखिएको छ । सन्धिको खयाल राखी यस लेखका रचयिताले सच्याउनुभएको पाठ माथि दिइएको छ । — सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

लक्ष्मीपतिको लेखोटमा 'मंगल' इत्यादि छ । मैले 'मङ्गल' इत्यादि बनाएको छु। अरू मूलअनुसारै सारेको छु ।*

माथिको यस उद्धरणबाट विष्णुदैवज्ञले वि.सं. १६६५ मा *सूर्यसिद्धान्त*अनुसार *सूर्यपक्षशरण*नामक करणग्रन्थ बनाएका रहेछन् । त्यसको टीका विश्वनाथले बनाएका रहेछन् । लक्ष्मीपतिले टीकासहितको सो ग्रन्थ सारेका रहेछन् भन्ने बुझिन्छ । ग्रन्थको अन्तिम भाग नपाइएकोले लक्ष्मीपतिले ग्रन्थ सारेको समय थाहा पाउन सकिएन ।

विष्णुदैवज्ञले बनाएको करण भएको हुनाले *विष्णुकरण* नामले पनि यो प्रसिद्ध छ । यो एउटा पुस्तकवाहेक अर्को लेखोट वा छापा यो ग्रन्थ मैले देखेको छैन ।

लक्ष्मीपतिका दुइ जना पनाति पण्डित धीरनाथ पाँडे (वि.सं. १९०७-१९७४) र भुवननाथ पाँडेले आफ्नो भागमा परेका लक्ष्मीपतिका अलिकता पुस्तकपात्रा जोगाई राखेका थिए । तिनै पुस्तकपात्रा अहिले मेरो जिम्मामा छन् । तिनै पुस्तकपात्रामध्येका वि.सं. १७३४ तथा १७३८ का पात्रा सम्पादित भई अहिले प्रकाशित हुन आएका छन् ।

नेपालखाल्डोको वि.सं. १७३४ को पात्रो नेवारी लिपिमा लेखिएको छ । ठाउँठाउँमा नेवारी भाषा पनि छ, जस्तै १५ पृष्ठमा । **चैत्रशुक्लमा** उठान गरी **फाल्गुनकृष्ण** (पूर्णान्तमानले चैत्रकृष्ण)मा पात्रोको बैठान भएको छ ।

सम्बत् ७९७ चैत्रशुक्लः (१ पृष्ठ)

सम्बत् ७९८ कार्तिकशुक्लः (१४ पृष्ठ)**

यसरी कार्तिकशुक्लमा संवत्सरको परिवर्तन गरिएको छ ।

तिथिका घडीका सङ्ख्या मात्र दिइएका छन्, पलाका सङ्ख्या दिइएका छैनन् । यही रीति नक्षत्र तथा विष्कम्भादि योगको विषयमा पनि छ । आनन्दादि योग दिइएका छैनन् । भद्रा करण दिइएको छ, भद्राको घडी पनि दिइएको छ, सूर्योदयकालमा भद्रा नभई पछि भद्रा लाग्ने ठाउँमा भद्राभन्दा अघिल्लो वणिक् करण

---

* *विष्णुकरण*को यस पुस्तकको उद्धरण यस लेखका रचयिताले अर्थ गर्न सजिलो हुने गरी गर्नुभए तापनि मूलमा जस्तो छ, त्यहीअनुसारको पाठ यहाँ दिइएको छ । लक्ष्मीपतिको लेखोटमा 'मंगल' इत्यादि छ । मैले 'मङ्गल' इत्यादि बनाएको छु भनी उहाँले लेख्नुभएकोले परसवर्ण गर्नैपर्ने ठाउँमा मूलमा परसवर्ण नगरेकोमा भने सच्याइएको पाठ नै कायम गरिएको छ । –सम्पादक

** माथि उद्धरण गरिएको वाक्य परेको पृष्ठको सङ्ख्या यस लेखको लेखोट कापीमा १५ दिइएको छ । तर गन्दै जाँदा त्यो वाक्य १४ पृष्ठमा भएकोले माथि सच्याइएको हो । –सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तथा त्यसको घडी दिइएको छ । प्रत्येक पक्षमा मङ्गल बुध बृहस्पति शुक्र शनि तथा राहुका स्पष्ट भोग तथा गति दिइएका छन् । ती ग्रहका उदय अस्त वक्रत्व वक्रत्वभागका सङ्केत पनि दिइएको छ । प्रत्येक दिनका स्पष्ट सूर्यको अंश दिइएका छन् । प्रत्येक पक्षमा एउटा दिनमानको घडी पला दिइएको छ । सूर्यसङ्क्रान्तिको राशि र त्यसको घडी पला दिइएका छन् । व्रतपर्वहरूको उल्लेख गरेको देखिँदैन । कतै कतै विशेष वचनको उल्लेख गरिएको छ । वर्षफल दिइएको छ । 'मनिग्ल' (पाटन) 'नवक्वाथ' (नुवाकोट) इत्यादि निकै ठाउँका शुभाशुभ फल दिइएको छ । (२४ पृष्ठ)*

यस पात्रोबाट मल्लकालको केही झलक पाइन्छ । घोडेजात्राको दोस्रो दिन अर्थात् चैत्रशुक्लप्रतिपद्मा वर्षारम्भ गरी घोडेजात्राको दिन अर्थात् फाल्गुनकृष्णअमावास्या (पूर्णान्तमानले चैत्रकृष्णअमावास्या)को दिनमा समाप्ति हुने गरी पञ्चाङ्ग तयार गर्ने र कार्तिकप्रतिपद्मा नयाँ संवत्को प्रवेश गराउने चलन देखिन्छ ।

भास्कराचार्यको पढाउने रीति**

माटोलाई राम्रोसँग सफा गरी मुछी थुप्प्याएर कुमालेको पाँग्रोमा हाली सो पाँग्रो फन्न घुमाउँदै त्यस माटोलाई आफ्नो इच्छा लागेको आकारमा परिणत गराउँदै सिपालुले एउटा राम्रो घडा बनाउन शक्तछ । सो काँचो आलो घडा अलिकता मात्र तलमाथि परे पनि बिग्रन वा खुनी हुन शक्तछ । त्यस कारण केही समयसम्म त्यस घडालाई घाममा हिफाजतसँग सुकाउँछन् । राम्रोसँग सुकेपछि त्यस घडालाई आगोमा पोली झिक्तछन् । अब त्यस घडाले मानिसहरू आफ्नो इच्छा लागेको कामँ लिन शक्तछन् । त्यस घडालाई रङ्गीचङ्गी बनाउन मन लागे अहिले नै रङ्ग भर्न हुन्छ, माटोले कुमालेको नियममा नियत कालसम्म नरही घडा बन्न पाउँदैन । कुमालेले पनि आफ्नो नियमलाई तोडी घडा बनाउन शक्तैन । माटोलाई सफा नगरी नियत कालसम्म नढड्याई नघुमाई नसुकाई नपोली काम दिने घडा बन्दैन । मोहमा परी नियमलाई तोड्ने कुमालेले घडालाई त अवश्यमेव खुनी बनाउँछ, साथसाथै आफ्नो मूर्खताको डुङ्गी पिटाउँदै आफ्नो जीविकामा समेत धक्का पादछ ।

---

* माथि उद्धरण गरिएका शब्द परेको पृष्ठको सङ्ख्या यस लेखको लेखोट कापीमा २५ दिइएको छ । तर गन्दै जाँदा ती शब्द २४ पृष्ठमा भएकाले माथि सच्याइएको हो । –सम्पादक

** शङ्करमान राजवंशीको हस्ताक्षरमा । – सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मेरो लेखा ठूलो कुरो अरूको लेखा गनथन*

नेपालखाल्डोको वि.सं. १७३४ को पात्रोको रामजी तेवारीले, गोरखाको वि.सं. १७३८ को पात्रोको भोलानाथ पौडेलले सम्पादन गरी *पूर्णिमा*को ४४ अङ्कमा प्रकाश गरेका छन् ।

मूलमा जस्तो छ त्यस्तै प्रकाश होओस् भनी दुवैले प्रयत्न गरेका छन् । मूलका यथार्थ रूप जिज्ञासुहरूका मनमा चढ्न सकून् भनी प्रत्येक पात्राका दुइ दुइ पृष्ठ (ठाउँ)का तसवीर दिने काम पनि भएको छ । मूल पात्रालाई तसवीर खिच्नेकहाँ लगी तसवीर खिचाई, ती तसवीरलाई फलक बनाउनेकहाँ लगी फलक वनाउन लाई, ती फलकलाई छापाखानामा लगी छपाउन लाउने काम धाई धाई दिनेशराज पन्तले गरेका छन् । प्रूफ हेर्ने काम रामजी तेवारी, महेशराज पन्त तथा दिनेशराज पन्तले मिली गरेका छन् । यसरी ४ जनाको संयुक्त परिश्रमबाट सो अङ्क तयार भएको छ ।

मेरा मातामह पण्डित भुवननाथ पाँडे (वि.सं. १९२०-२०००)का प्रपितामह दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडे (वि.सं. १८१५-१८८८) अत्यन्त विद्याव्यसनी थिए । ज्यौतिषविषयका धेरै ग्रन्थ उनले खोजी खोजी कुनै आफैले सारी कुनै अरूद्वारा सार्न लाई सङ्ग्रह गरेका थिए । लक्ष्मीपतिको शेषपछि उनको सङ्ग्रह अलि अलि गरी मासिँदै गयो ।

वि.सं. २०२८ माघको कुरो हो । काठमाडौ कालभैरवनिर पुराना माल बेच्नेकहाँ लक्ष्मीपतिको हस्ताक्षरले लेखिएका केही पत्र मैले देखें । ती पत्रलाई मैले तन्मय भएर धेरै वेरसम्म हेरीरहें । पछि ती पत्र मैले किन्न खोजें । मेरो भाव बुझेर त्यस पसलेले ज्यादै चर्को मोल गऱ्यो । मेरो खल्तीमा त्यति रुपियाँ थिएनन् म फर्कें । भोलिपल्ट रामजीलाई त्यहाँ पठाएँ । उनले ती पत्र ७ रुपियाँमा किनी ल्याए । जम्मा १८ पत्र छन् । ग्रन्थ वीचैमा खण्डित भएको छ । ग्रन्थमा जम्मा कति पत्र थिए थाहा छैन । पहिला पत्रको पहिलो पृष्ठमा

श्रीसूर्यपक्षशरणं करणं सुरम्यं चेतश्चमत्कृतिकरं सुगमं विचित्रं ॥ ६९ ॥

लीलावलोकनसुखार्यमतीव यत्नाल्लक्ष्मीपतिर्द्विजवरोलिखदीशधाम्नि १

यस्तो लेखिएको छ ।

[ब्राह्मण लक्ष्मीपतिले सूर्यपक्षको यस करणलाई लीलानाथ (लक्ष्मीपतिका पढेगुनेका छोरा)लाई हेर्न सजिलो होओस् भनेर काशीमा बसेर सारे ।]

* रचयिताकै हस्ताक्षरमा ।

– सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पहिलो पत्रको दोस्रो पृष्ठमा

विघ्नाटवीं विघटयन् विविधेप्सितार्थान् संपूरयन् सकलमङ्गलनायको यः ।

देवो गजानन इति प्रथितस्त्रिलोक्यां कल्याणमेव सततं प्रकटीकरोतु १

नाम्ना च धाम्ना प्रथितौ महिम्ना द्वौ सूर्यतुल्यौ मिहिरस्तदेकः ।

श्रीभास्करोन्यः प्रथितस्तु तावद्वयन्तु तत्पादरजो भजामः २

यत्पादसंशीलनलब्धबोधा यन्मादृशा अप्यतिमन्दबोधाः ।

आचार्य्यवर्य्योत्कटकोटिबोधा जाताश्च तेस्मद्गुरवो जयन्ति ३

यद्यत्पुराणैः करणं प्रमाणं कृतं कियत्कालमभूत्प्रमाणं ।

किं तत्प्रमात्वन्न* च संप्रतीदृग्** यतः प्रमायाः करणं प्रमाणं ४

दोस्रो पत्रको पहिलो पृष्ठमा

दृगोचरग्रहचरित्रविचित्रमेतन्नानाप्रकारगणितोक्तिविशेषरम्यं ।

चेतश्चमत्कृतिकरं लघुकर्मणैव श्रीसूर्यपक्षशरणं करणं करोमि ५

यद्यन्मयोक्तं रविणा मयोक्तं मा भून्मयोक्ते सुधियां वितर्कः ।

विचारयध्वं सुजना ममोक्तिरियं सदुक्तिः किमु वाऽसदुक्तिः ६

खरामतिथ्यू१५३०नशकः समौघः सूर्याहतोसौ गतमासयुक्तः ।

यस्तो लेखिएको छ ।

पहिलो पत्रको दोस्रो पृष्ठको माथिल्लो भागमा

यः समस्तजननित्यपूजितस्तं प्रणम्य गणनायकं मुदा .

सौरपक्षगणितं विरच्यते विश्वनाथविबुधेन सन्मतं १

श्रीमद्विष्णुदैवज्ञो निर्विघ्नग्रन्थसमाप्त्यर्थं तत्प्रचयार्थं चाशीर्वादात्मकमङ्गलं निबध्नाति . विघ्नाटवीमिति .

यस्तो लेखिएको छ ।

* मूलमा प्रमात्वान्न छ । माथिको पाठ यस लेखका रचयिताले सच्याएअनुसारको छ । – सम्पादक

** मूलमा सन्धिको वास्ता नगरी संप्रतीदृक् लेखिएको छ । सन्धिको खयाल राखी यस लेखका रचयिताले सच्याउनुभएको पाठ माथि दिइएको छ । – सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

लक्ष्मीपतिको लेखोटमा 'मंगल' इत्यादि छ। मैले 'मङ्गल' इत्यादि बनाएको छु। अरू मूलअनुसारै सारेको छु।*

माथिको यस उद्धरणबाट विष्णुदैवज्ञले वि.सं. १६६५ मा *सूर्यसिद्धान्त*अनुसार *सूर्यपक्षशरण*नामक करणग्रन्थ बनाएका रहेछन्। त्यसको टीका विश्वनाथले बनाएका रहेछन्। लक्ष्मीपतिले टीकासहितको सो ग्रन्थ सारेका रहेछन् भन्ने बुझिन्छ। ग्रन्थको अन्तिम भाग नपाइएकोले लक्ष्मीपतिले ग्रन्थ सारेको समय थाहा पाउन सकिएन।

विष्णुदैवज्ञले बनाएको करण भएको हुनाले *विष्णुकरण* नामले पनि यो प्रसिद्ध छ। यो एउटा पुस्तकवाहेक अर्को लेखोट वा छापा यो ग्रन्थ मैले देखेको छैन।

लक्ष्मीपतिका दुइ जना पनाति पण्डित धीरनाथ पाँडे (वि.सं. १९०७-१९७४) र भुवननाथ पाँडेले आफ्नो भागमा परेका लक्ष्मीपतिका अलिकता पुस्तकपात्रा जोगाई राखेका थिए। तिनै पुस्तकपात्रा अहिले मेरो जिम्मामा छन्। तिनै पुस्तकपात्रामध्येका वि.सं. १७३४ तथा १७३८ का पात्रा सम्पादित भई अहिले प्रकाशित हुन आएका छन्।

नेपालखाल्डोको वि.सं. १७३४ को पात्रो नेवारी लिपिमा लेखिएको छ। ठाउँठाउँमा नेवारी भाषा पनि छ, जस्तै १५ पृष्ठमा। **चैत्रशुक्ल**मा उठान गरी **फाल्गुनकृष्ण** (पूर्णान्तमानले चैत्रकृष्ण)मा पात्रोको बैठान भएको छ।

सम्वत् ७९७ चैत्रशुक्लः (१ पृष्ठ)

सम्वत् ७९८ कार्तिकशुक्लः (१४ पृष्ठ)**

यसरी कार्तिकशुक्लमा संवत्सरको परिवर्तन गरिएको छ।

तिथिका घडीका सङ्ख्या मात्र दिइएका छन्, पलाका सङ्ख्या दिइएका छैनन्। यही रीति नक्षत्र तथा विष्कम्भादि योगको विषयमा पनि छ। आनन्दादि योग दिइएका छैनन्। भद्रा करण दिइएको छ, भद्राको घडी पनि दिइएको छ, सूर्योदयकालमा भद्रा नभई पछि भद्रा लाग्ने ठाउँमा भद्राभन्दा अघिल्लो वणिक् करण

---

* *विष्णुकरण*को यस पुस्तकको उद्धरण यस लेखका रचयिताले अर्थ गर्न सजिलो हुने गरी गर्नुभए तापनि मूलमा जस्तो छ, त्यहीअनुसारको पाठ यहाँ दिइएको छ। लक्ष्मीपतिको लेखोटमा 'मंगल' इत्यादि छ। मैले 'मङ्गल' इत्यादि बनाएको छु भनी उहाँले लेख्नुभएकोले परसवर्ण गर्नैपर्ने ठाउँमा मूलमा परसवर्ण नगरेकोमा भने सच्याइएको पाठ नै कायम गरिएको छ। —सम्पादक

** माथि उद्धरण गरिएको वाक्य परेको पृष्ठको सङ्ख्या यस लेखको लेखोट कापीमा १५ दिइएको छ। तर गन्दै जाँदा त्यो वाक्य १४ पृष्ठमा भएकोले माथि सच्याइएको हो। —सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तथा त्यसको घडी दिइएको छ। प्रत्येक पक्षमा मङ्गल वुध बृहस्पति शुक्र शनि तथा राहुका स्पष्ट भोग तथा गति दिइएका छन्। ती ग्रहका उदय अस्त वक्रत्व वक्रत्वभागका सङ्केत पनि दिइएको छ। प्रत्येक दिनका स्पष्ट सूर्यको अंश दिइएका छन्। प्रत्येक पक्षमा एउटा दिनमानको घडी पला दिइएको छ। सूर्यसङ्क्रान्तिको राशि र त्यसको घडी पला दिइएका छन्। व्रतपर्वहरूको उल्लेख गरेको देखिँदैन। कतै कतै विशेष वचनको उल्लेख गरिएको छ। वर्षफल दिइएको छ। **'मनिग्ल'** (पाटन) **'नवक्वाथ'** (नुवाकोट) इत्यादि निकै ठाउँका शुभाशुभ फल दिइएको छ। (२४ पृष्ठ)*

यस पात्रोबाट मल्लकालको केही झलक पाइन्छ। घोडेजात्राको दोस्रो दिन अर्थात् चैत्रशुक्लप्रतिपद्मा वर्षारम्भ गरी घोडेजात्राको दिन अर्थात् फाल्गुनकृष्णअमावास्या (पूर्णान्तमानले चैत्रकृष्णअमावास्या)को दिनमा समाप्ति हुने गरी पञ्चाङ्ग तयार गर्ने र कार्तिकप्रतिपद्मा नयाँ संवत्को प्रवेश गराउने चलन देखिन्छ।

भास्कराचार्यको पढाउने रीति**

माटोलाई राम्रोसँग सफा गरी मुछी थुप्याएर कुमालेको पाँग्रोमा हाली सो पाँग्रो फन्न घुमाउँदै त्यस माटोलाई आफ्नो इच्छा लागेको आकारमा परिणत गराउँदै सिपालुले एउटा राम्रो घडा बनाउन शक्तछ। सो काँचो आलो घडा अलिकता मात्र तलमाथि परे पनि बिग्रन वा खुनी हुन शक्तछ। त्यस कारण केही समयसम्म त्यस घडालाई घाममा ह्तिफाजतसँग सुकाउँछन्। राम्रोसँग सुकेपछि त्यस घडालाई आगोमा पोली झिक्तछन्। अब त्यस घडाले मानिसहरू आफ्नो इच्छा लागेको काम लिन शक्तछन्। त्यस घडालाई रङ्गीचङ्गी बनाउन मन लागे अहिले नै रङ्ग भर्न हुन्छ, माटोले कुमालेको नियममा नियत कालसम्म नरही घडा बन्न पाउँदैन। कुमालेले पनि आफ्नो नियमलाई तोडी घडा बनाउन शक्तैन। माटोलाई सफा नगरी नियत कालसम्म नढड्याई नघुमाई नसुकाई नपोली काम दिने घडा बन्दैन। मोहमा परी नियमलाई तोड्ने कुमालेले घडालाई त अवश्यमेव खुनी बनाउँछ, साथसाथै आफ्नो मूर्खताको डुङ्गी पिटाउँदै आफ्नो जीविकामा समेत धक्का पार्दछ।

---

* माथि उद्धरण गरिएका शब्द परेको पृष्ठको सङ्ख्या यस लेखको लेखोट कापीमा २५ दिइएको छ। तर गन्दै जाँदा ती शब्द २४ पृष्ठमा भएकाले माथि सच्याइएको हो। —सम्पादक

** शङ्करमान राजवंशीको हस्ताक्षरमा। – सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

केटाकेटीहरू पनि काँचा माटाका थुप्रा जस्ता हुन्छन् । तिनलाई बाबुगुरुहरू शिक्षा दिंदै कर्मी, विद्वान्, अदालती, वैद्य इत्यादि बनाउन शक्तछन् । माटोले नियत कालसम्म कुमालेको तहमा वसे झैं वालकले पनि नियत कालसम्म गुरुको तहमा बस्नुपर्छ । माटो जड भएको हुनाले एकबाजि ल्याएर राखेपछि माटोवाट कुमालेले धोका खाने सम्भव उस्तो रहँदैन । परन्तु चेतन बालकको मनोवृत्ति अनुकूल नवनाई त्यसलाई तहमा राख्न शकिँदैन । बालकले गुरुको द्वेष गर्छ भने त्यस बालकको मनमा सो गुरुपट्टि केही गरे पनि श्रद्धा रहन शक्तैन । श्रद्धाविना गुरुको तहमा रहन बालक शक्तैन । यस कारण द्वेषी (गुरुको रिस गर्ने)ले सो गुरुसँग पढेको विद्या निखुनी हुन शक्तैन । अरूले लाएको गुण नचिन्ने मानिस अरूले भलै गरे पनि सो भलो गर्ने मानिसका उपरमा श्रद्धा गर्न शक्तैन । यस कारण कृतघ्न (गुण नचिन्ने)ले पढेको विद्या निखुनी हुन शक्तैन । बदमाशले मौका पायो भने बदमाशी गर्न छोड्दैन, बदमाशले सत्कर्ममा श्रद्धा पनि गर्दैन । यस कारण दुर्जन (बदमाश)ले पढेको विद्या पनि निखुनी हुन शक्तैन । नियममा नरही उच्छृङ्खलता गरी हिंड्ने मनुष्य विद्या पढ्दा गर्नुपर्ने नियमको पालना गर्न शक्तैन । यस कारण दुराचार (नियममा नरहने)ले पढेको विद्या पनि निखुनी हुन शक्तैन । नियत कालसम्म नियममा नरही जथाभावी गरी पढ्ने बालकले विद्याको रहस्य बुझ्न शक्तैन । यस कारण अचिरावासी (धेरै काल नबस्ने)ले पढेको विद्या पनि निखुनी हुन शक्तैन ।

यिनै कारणले भास्कराचार्यले तलको श्लोक बोलेका छन् –

दिव्यं ज्ञानमतीन्द्रियं यदृषिभिर्ब्राह्मं वसिष्ठादिभिः
पारम्पर्यवशाद् रहस्यमवनीं नीतं प्रकाश्यं ततः ।
नैतद् द्वेषिकृतघ्नदुर्जनदुराचाराचिरावासिनां
स्यादायुःसुकृतक्षयो मुनिकृतां सीमामिमामुज्झतः ॥ ९ ॥

(*सिद्धान्तशिरोमणि* गोलाध्याय छेद्यकाधिकार)

[ब्रह्मादेखि आएको, सितिमिति नभेट्टाइने, अलौकिक रहस्यज्ञानलाई वसिष्ठ ऋषिहरूले गुरुपरम्पराले पृथ्वीमा ल्याएका हुन् । द्वेषी (आफ्नो रिस गर्ने), कृतघ्न (गुण नचिन्ने), दुर्जन (बदमाश), दुराचार (उच्छृङ्खल) अचिरावासी (धेरै काल नबस्ने)लाई यो कुरा नपढाउनू । ऋषिहरूले बाँधेको यस स्थितिबन्देजलाई तोड्ने मानिसको आयु पनि घट्छ, धर्म पनि नाश हुन्छ ।]

२०११।६।२३।७

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

मूर्खता फैलाएको कि विद्याको कदर गरेको*

भानुभक्तले *अध्यात्मरामायण*को नेपाली भाषामा सिलोक बनाई अनुवाद गरे । भानुभक्तले लेखेको धेरैजसा मान्छेले खर्र २ बुझे । अरूहरूको सिलोकको जस्तो अर्थ गर्न गाहारो भएन । भाखा सिलोक भट्ट्याउनेहरूले त्यसलाई सार्न थाले । सारी सारी त्यसको केही प्रचार पनि भयो । छापाखानासँग नजीकैको नाता भएको चलाक मान्छेले त्यस *रामायण*लाई छपायो, पैसा कमायो (होइन होइन त्यो नभनूँ; लोकको हित गऱ्यो, खाली ज्यालासम्म लिई पेट पाल्यो) । एउटाले पैसा कमाएको देखेर अरूहरूले पनि त्यही लोकहितको बाटोबाट पेट पाल्ने काम गरे । यसै गरी भानुभक्तको *रामायण* फैलिँदै गयो ।

भानुभक्तले सिलोक बनाउन कसरी शिके यो कुरा त थाहा भएन । यसै गरी भानुभक्त कहाँ बस्थे के खान्थे यो कुरा पनि राम्रो थाहा भएन । अरूले सोधेका कुरामा झटाझट जवाफ दिन नसक्नु वेइज्जतीकै कुरा संझिन्छ, खास गरेर लोकलाई ज्ञानगुन सिकाई हित गर्नेहरूका लेखा त आफ्नो अज्ञान देखाउनु वेइज्जतीकै कुरा हो । यसै कारणले होला भानुभक्तले घाँसीको[1] उपदेशबाट कविता गर्न शिकेका । यो कुरा बनाउँदा अलिकता झूटो त बोल्नैपऱ्यो, परन्तु त्यो झूटो बोलेको पाप लोकहित गरेको धर्मको लेखा केही ठहरिएन । यसै गरी कुमारीचोकको कथाको सृष्टि भयो ।

भानुभक्त मरेको जति जति पछि पछि हुँदै आयो उति उति उनका जीवनका घटनाहरू स्पष्ट स्पष्ट देखिँदै आए । उति उति भानुभक्त धर्मात्मा ज्ञानी देशभक्त राजभक्त हरेक गुण (लोकहित गर्नेहरूलाई जे जे गुण चाहिएका छन्)हरूले सिंगारिन लागे ।

तुलसीदासको *रामायण*लाई भाखा भनी हेला गरेकोले नरक पर्नुपरेको कुरा खास ऋषिमुनिहरूले जुन देशमा सृष्टिको आदिमा बताउँछन्, त्यस देशमा मरेको ८० वर्ष जतिपछि भानुभक्त सबै गुणले सिंगारिएका हुनु कुनै वेमुनासिव त कसरी भन्नू (उ पनि कविको हातबाट, किनभने दुनियाँभर झूठो बोल्ने ठेक्का कविहरूले नै लिएका छन् क्यार) परन्तु यति मात्रै भनेर आजभोलि चारैतिर आँखा लाएका बुद्धिमन्तहरूको धोको पुग्दैन । बुद्धिमन्तहरूको शिरोमणि यूरपले पनि त न्यूटनले (खसीरहेको फलबाट केवल) आकर्षणसिद्धान्त पत्ता लाए भन्ने फैलाइदिन्छ भने (वास्तवमा कैयौं शताब्दीदेखि खोजी गर्दै लगेको सिद्धान्तको आधारमा केप्लरको नियमअनुसारबाट न्यूटनले आकर्षणनियम पत्ता लाएथे) हामीले त्यसो गर्न किन हुँदैन ।

– सम्पादक

* रचयिताकै हस्ताक्षरमा ।

१. यो कुराको** राम्रो खण्डन बाबुरामको *पुराना कवि र कविता*मा छापिएको छ ।

– सम्पादक

** मूलमा कुरा मात्र छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अब पुग्यो, यूरपमा पनि त्यस्तै छ भने पेट नअघाएसम्म भूटो बोल, वाहियात कुरा फैलाऊ, परन्तु लोकहित गर्दैछु भन्न नबिर्स । यति गऱ्यो भने विद्याको कदर भयो, किनकि विद्वान्हरूको अद्भुत प्रतिभा दुनियाँले गरेको उनीहरूको कदर देख्नाले नै मानिसहरू विद्यातिर लहसिएलान् ।

साँचो कुरा बोलेमा त त्यो पनि त त्यस्तै मामूली त रहेछ नि, म पनि त त्यस्तै हुन सकुँला नि भन्ने मानिसको भावना उठ्तछ, त्यसबाट दुःखसुखको परिपाटीमा मानिस आफूलाई अड्याउन शक्तछ । मानिसमा कमजोरी पनि भएको हुनाले कमजोर मानिस पनि म बनुँला भन्न शक्तछ, परन्तु त्यस कमजोरीतिर सो मानिस लहसिएला भन्ने विचारले होला, लोकहित गर्नेहरूको कलमबाट कमजोरीको कुरा चुहिँदैन । जतातातै आदर्शैआदर्श उनीहरू देखाउँछन् । विद्याको कदर गरेको गुणको कदर गरेको भनेर यो गरिन्छ ।

२००३।६।२१।२

[भानुजयन्ती]*

आज भानुभक्त जन्मेको १३९ वर्ष भएकोले उनको जयन्तीको रूपमा काठमाडौंमा केही मानिसहरूले यताउति घुमफिर गरी खलबल गरेको सुनियो, यो खलबल भानुभक्तप्रतिको श्रद्धाले उठेको थियो वा आफ्नो गुणको प्रख्यापन गर्ने उत्कट इच्छाले उठेको थियो भन्ने कुरालाई लिएर कुरो र कुलो जता लगे पनि लाग्छ भन्ने आहानको उदाहरण दिन सकिन्छ ।

आज बेहान रेडियो नेपालबाट प्रख्यापित भएको बालकृष्ण समको क्रान्तिकारी भानुभक्त भन्ने दृश्यकाव्यमा भानुभक्तले आफूलाई सोधेको आफ्नो *वधूशिक्षा*को विषयको प्रश्नको उत्तरमा कस्तूरबाले महात्मा गान्धीलाई अहिंसावादी बनाइन् भन्ने इत्यादि कुरा सुन्दा त समजीलाई आफ्नो गुण प्रख्यापन गर्ने उत्कट इच्छाले छोपेको रहेछ भन्न कर लाग्छ, नत्र समजीको काव्यका, ईश्वरसम्ममा दृढ आस्था नराख्ने, वि.सं. १९२५ मा परलोक भएका भानुभक्तले वि.सं. १९२६ मा जन्मेका गान्धीजीको जीवनको कसरी बयान गर्दा हुन् ।

भूटा कथाहरु कथी अनि अल्मल्याई लाटासुधाकन ठगेर बडो कहाई ।
हिँड्ने मनुष्यहरुको जसले पत्यार मान्यो, भयो नि उसको मति ता असार ॥

२०१०।३।२९।१

---

* रामजी तेवारीको हस्ताक्षरमा । — सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

हिजो भानुजयन्तीसमारोहसमितिले गराएको, सरस्वतीसदनमा भएको एउटा सभामा भूतपूर्व गृहमन्त्री विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले पर्वतमा जन्मेकोले पर्वत चढचो, यो के भयो, परन्तु आफ्नो देशलाई विदेशीले ङ्याचेकोले र त्यसको विरोध सबैको हृदयमा रहिरहेकोले तेनसिंहको स्वागतको रूपमा सो राष्ट्रको भक्ति प्रकट भएको हो, यसै गरी भानुभक्तका प्रति राष्ट्रभक्ति उठिरहेछ, आफ्नो देशमा बढ्दै गएको विदेशी हस्तक्षेपको विरोध म ता खुलै गर्दछु इत्यादि भने ।

आफू दुइपल्ट राणाको पञ्जावाट उम्कन कसको बलले पाइयो, कसको बलले १।२ लहरी मान्छे ल्याई वीरगञ्ज मोरङमा लूटपीट गरी रजाइँ गर्न पाइयो, आफ्नो हातमा अधिकार आउनेबित्तिकै कसलाई राजधानीमा झिकाई मन्त्र सुन्दै हिँडियो, आफ्नो लट्टीपट्टी कहाँ छ इत्यादि कुरा राम्ररी विचार गरी कोइरालाजीले बोलेको भए बढिया हुँदो हो ।

०१०।३।३०।२

[लुभुदर्शन]*

मेरो जन्म यही काठमाडौं शहर महाभूत टोलमा भएको हो । म यही शहरको यही टोल (प्यूखा ढुवहाल)मा बढें । काशीमा गई भारतीय प्राचीन ज्योतिषशास्त्रका केही माथिल्ला ग्रन्थ मैले पढेको साँचो हो । यसबाहेक अरू थोड़बहुत जे कुरा म जान्दछु, त्यो सब मैले यही टोलमा बसी कमाएको हुं । हुनत मैले गुरु थापेर इतिहासको एक अक्षर पनि पढेको छैनं, तैपनि मैले परीक्षा दिई त्यसैका भरबाट दुइ चार पैसा कमाउन शकेको ज्योतिषभन्दा इतिहासमा मलाई विशेष रुचि बसेको छ। दुर्भाग्यले भनूं कि सौभाग्यले भनूं, इतिहासकै तरङ्ग मेरो मनमा खेलीरहन्छ । इतिहासबाट नै वत्ती लिएर जीवनको अंध्यारो बाटो पार गर्न भित्र हाहाकारको साथ उद्वेग भइरहन्छ । तैपनि साँचो कुरा भनूं भने यस बाटोबाट पनि मलाई दुइ आना पनि सन्तोष भएको छैन । इति+ह+आस = यस्तो कुरो थियो भन्ने निश्चयको साथ इतिहास पढ्न म खोज्दछु । एउटा कुरा सिद्धान्त मानेर त्यसैका भरमा इतिहास पढ्ने पश्चिमा इतिहासपठनपाठनको प्रणालीबाट त लब्धप्रशमन गरी दुनियाँ ठग्नुसिवाय वास्तव कुरो हात लाग्ला जस्तो मलाई लाग्दैन । यस कारण इतिहासको जगैदेखि खोतलखातल गरी विचार गर्ने प्रेरणाले नै मलाई मेरा हितचिन्तकहरूको पनि घृणापात्र बनाएको छ भन्ने कुरा जानी जानीकन पनि यस बाटोलाई छोड्न म शक्तिनं । यसैले मैले भनेको यो मेरो सौभाग्य हो कि दुर्भाग्य ।

* रचयिताकै हस्ताक्षरमा । — सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

कान्तिपुरे मल्ल राजाहरूको वंशावली बनाउन मैले कान्तिपुरका देवल पाटी पौवा धाराहरू घुमी घुमी १, २ वर्ष विताएको छु। यस बाटोबाट हिड्दा मैले पुराना इतिहासमा र अहिले खोजेका कुरामा निकै नै फरक परेको देखें। यसैले जगैदेखि विचार गर्नुपर्दो रहेछ भन्ने धारणा मेरो मनमा यसरी जम्न गएको हो। यस्तै अन्ततिर पनि गर्न चौचौ लागीरहन्छ। परन्तु **'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः'** भने भैँ मच्ची मच्ची घरै थच्ची भइरहेछ।

एक जना आफन्त मानिस (रामजीकी दुलही) विराम पर्दा उनलाई वैद्यले वाख्रीको दूधको पथ्य बताएको हुनाले लुभु शहरमा महालक्ष्मीको स्थानमा बाख्री पाइन्छन् भन्ने सुनी एकजना विद्यार्थी (लुभु घर भई तीनधारा पाकशालामा वस्ने ज्योतिषशास्त्री परीक्षाका तृतीय वर्षका भोलानाथ पौडेल)का साथ आज ३५ वर्षको उमेरमा जन्मस्थलवाट अढाई कोश टाढा रहेको लुभु शहरको दर्शन गरें।

काठमाडौंवाट पूर्वदक्षिण दिशामा लुभु शहर छ। पाटन शहरको पूर्व ढोकाबाट सोझो मूल सडक (बग्गी जाने) पूर्व सोझो अलीकता दक्षिण भई लुभु शहरकै ढोकामा पुगेको छ। पाटन शहरको ढोकाको केही पर वाटैमा अशोकले स्थापना गरिएको भनी कहलाएको एउटा स्तूप बाटैमा पर्दछ। बाटोमा कर्मनाशा (कोडपु) र गोदावरी खोलामा पक्की पुल छन्। गोदावरी खोलो लुभुको नजीकै पश्चिम भागमा पर्दछ। पाटन शहरको ढोकाबाट निस्केदेखि लुभु शहरको ढोका नपुगेसम्म सडकको दायाँबायाँ दुवैतिर विशाल फाँट छन्। ती फाटमा आजभोलि गहुँ केराउहरू लाइएका रहेछन्। सडकको दायाँबायाँतिर तीनौटा जति पानीघट्ट पनी रहेछन्। पाटन शहरवाट आधा कोश जति टाढा सडकको वायाँपट्टि मोतीटारनामक गाउँ छ। मोतीटारेहरूमा केही हुल्याहा र ठगाहा हुन्छन् भन्ने मानिसहरूको भनाइ रहेछ। लुभु शहर पुग्नुभन्दा एक पाउजति वर सडकको दायाँपट्टि सानागाउनामक एउटा गाउँ हो कि शहर हो निकै घना वस्ती छ। लुभु शहरको पश्चिम ढोकाभित्र पसेपछि शहरकै घना वस्ती देखिन्छ। शहरको ढोकादेखि बाहिर अलि वरै एउटा देवल पनि छ। १९९० सालको भूकम्पअघि ढोकानेर परखाल थियो रे। शहरभित्र सडकमा पत्थर छापिएको छ। शहर पूर्व पश्चिम भएर तेर्सिएको छ। शहरको वीचबाट एउटा कुलो वगेको छ। त्यस कुलोलाई नाघेर घर जानुपर्नेहरूले उहिले लामा दर्शनढुङ्गाको पूल हाल्ने गरेका रहेछन्, आजभोलि सिमन्टी लगाई ईँटको गुम्वज वनाउने चलन चल्दै गएछ। शहरको केही भित्र पसेपछि सडकको बायाँपट्टि नारायणको मन्दिर छ। त्यस मन्दिरमा यक्ष मल्लका पालाको शिलापत्र रहेछ (मेरो लेखा सबभन्दा ठूलो कुरो यही थियो। तर यो ठाउँ-ठाउँमा फुटी अस्पष्ट भएको र अहिले समय पनि थोरै हुनाले यसको सार मैले केही लिन शकिनँ)। शहरको वीचमा महालक्ष्मीको मन्दिर छ। यो मन्दिर तीनतले (तलामाथि तला छाना निस्केको) छ। यसको वारदरी अहिले नष्टभ्रष्ट भइसकेको रहेछ। यस मन्दिरको एउटा चोकै छ। त्यस चोकको चौगिर्दा घरैघर छ। ईशान कुनामा मन्दिर उठेको छ। यस मन्दिरको एक भरेङमाथिको तलामा पश्चिमपट्टि फर्केका गणेश, महालक्ष्मी, कुमार, गणेश, भैरव, कुमारका उज्ज्वल* ढलौटे मूर्ति छन्। त्यहाँका पुजारी श्रेष्ठ रहेछन्।

* मूलमा उज्वल छ। - सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यस मन्दिरनजीकै एउटा चीवहाल, महिषासुरमर्दिनी (देवी)को सानो मन्दिर छ। महालक्ष्मीको मन्दिरको सोझै उत्तरमा नजीकै एउटा नयाँ जीर्णोद्धार भएको सानो घर रहेछ। त्यो कोत हो रे। यहाँनेर एउटा इनार पनि रहेछ। यस शहरमा यस्ता इनार अरू पनि छन्। यिनै इनारको पानी यस शहरका वासिन्दा खान्छन्। हो ढुङ्गे धारोको पानी पनि खान्छन्। महालक्ष्मीको मन्दिरनजीकै कुलोको पक्की घाट छ। यस कुलोले त्यहाँ लुगा धुने काम दिंदो रहेछ। शहरको पूर्व ढोकानेर गोभ्राटेश्वरको* मन्दिर छ। यही मन्दिरकै चौगिर्दामा पाठशाला छ। यहाँ पनि त्यस कुलोको पक्की घाट वनेको छ। यहीँनेर लुभुभरको एउटै पुलिसअखाडा रहेछ। लुभु शहरका बासिन्दा प्रायः नेवार छन्, केही पर्वते पनि छन्। आजभोलि यहाँ लुगा बुन्ने उद्योग निकै राम्रोसँग चलेको रहेछ। शहरको छेउमा थुप्र्याएको मलले एक तमासको गन्ध आउँदो रहेछ।

यस शहरदेखि पूर्वपट्टि कुलोकै किनारनेर (यहाँ पनि पक्की घाट छ) कुखुरे देवी रहिछन्। कुखुरा यहाँ मात्रै काट्नुपर्छ, अन्त काट्न हुँदैन रे।

जा एउटा कुरो त भन्न विर्सिएछ। महालक्ष्मीका नाममा दर्ता भएका १०० जति वाख्री रहेछन्। यी वाख्रीलाई हेर्ने गोठालो पनि रहेछ । यो काम गुठीबाट चल्छ रे। बाखी जति वढ्दै जांदा रहेछन्। पाठा जति वलि भई भक्तहरूलाई तृप्त गराउँदा रहेछन्। यी बाख्रीमा दूधालुलाई मोरु ।७६ पैसा दस्तुर लिई चिनेको मानिसलाई गोठालोले दिंदो रहेछ। काम सिद्धिएपछि फिर्ता बुझाउनुपर्दो रहेछ। नोक्सनी भयो भने भर्ना हाल्नुपर्दो रहेछ। यो वाख्रीगोठ महालक्ष्मीमन्दिरकै सामुन्नेमा रहेछ।

शहरदेखि बाहिरपट्टि फाँटैफाँट छ। यसको केही पूर्वमा एउटा गौचर छ। त्यहाँ पनि महालक्ष्मीको मन्दिर छ। यहाँका सबै मूर्ति पत्थरमय नै छन्।

शहरदेखि एक पाउ जति पर राता माटाले लिपेका, खरका छाना भएका घरहरू छन्। यी घरहरूको ताँती ड़ाड़ासम्म नै पुगेको छ। यी सवैमा पर्वतेहरूकै वास छ। तिनमा पनि विशेष गरेर ब्राह्मणै छन्। यी ब्राह्मण-परिवार यहीं खेती गरी निर्वाह गर्छन्।

दक्षिणमा** पातले डाडो (जङ्गलमय) छ, त्यसको ईशानमा सुडुरे डाडो (जङ्गलमय) छ, सुडुरेको उत्तर केही अग्लो ढिकेस पाखो (यसमा केही कमौत, केही दूवे चौर) छ, ढिकेसको पूर्वमा अन्तलिङ डाडो (केही कमौत) छ, अन्तलिङको ईशानमा सूर्यविनायकको जङ्गलमय होचो डाड़ो, यिनै डाड़ाका व्यासीमा लुभु सिस्नेरी (पर्वतेको वस्ती) छ। यिनै डाड़ा हुन् नेपालखाल्डोका पूर्वका परखाल।

२००४।९।७५

---

* मूलमा गोभ्रातेश्वरको छ। — सम्पादक

** मूलमा दक्षिणम छ। — सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

दुःखमै इष्टमित्र चिह्निंदा रहेछन् । हरे !*

वालककालदेखि नै मँमा स्पष्ट वोल्ने, मनको कुरा पच्कारेर भन्ने स्वभाव वसेको छ । उहिले उहिले केही भूटो कुरा वोलेको पनि मैले संभेको छु, त्यसमा अरूले सिकाएको वा अरूले सिकाएको नीतिको बाटोवाट हिड्दा त्यसो भए जस्तो मलाई लाग्दछ । जे होस् यही स्पष्ट वोल्ने स्वभावले मलाई धेरैले छिःछिः दूरदूर गरीरहेछन् । अब त भूटो वोलूँ भने पनि म राम्रोसँग सफल हुन शकुँला जस्तो लाग्दैन । किनभने भूटो वोल्न पनि एउटा ठूलो कुरो रहेछ । यो कुरो मैले बल्ल बल्ल बुझें । साँचो वोल्नुभन्दा भूटो वोल्नु धेरै गाह्रो धेरै वुद्धिमानीको काम रहेछ ।

मेरा एक जना साथी (लक्ष्मीप्रसाद),** साथी होइनन् आफ्नो गरजले पाठ लाउन आएका एउटा विद्यार्थी, खूप वाठा छन् भन्ने नाउँ चलेका थिए । १७, १८ वर्षको मेरो उमेरमा तिनीसँग मेरो निकै सङ्गत भयो । ती मानिस कपटी छन् भनेर पनि निकै धेरै साथीहरूका मुखबाट मैले सुनेथें । परन्तु अन्ध भक्त भएको मलाई ती जस्ता लायकका मानिस कुनै देखा परेका थिएनन् । चित्रविचित्रका कुरा गरेर ती मलाई आकाशपाताल घुमाई मलाई लट्ट पार्दथे ।

तिनका भैयादहरू रकम कलम व्याज जिमीदारीपट्टि लागेका थिए । त्यस मार्गमा लागेकाले तिनले पनि वालककालदेखि नै मुद्दामामिला गर्नेपट्टि लाग्नुपरेको थियो । यसैले देखेसम्मका अड्डाका डिट्टाविचारीहरूलाई उनीहरूले वास्तै नगर्दा पनि नमस्कार गर्नु उनको नित्य कर्म भएको थियो । हो उनको यो बानी भने मलाई राम्रो लागेको थिएन । जति सक्यो*** उति अचेटी निर्धालाई दवाउनु वलियासँग हात जोड्नु यसको परिणाम हो जस्तो मलाई लाग्दथ्यो । तिनले एकपल्ट सानो मुद्दाको भनसुन गर्यौ भनी मलाई पनि भनेथे, परन्तु मेरो सङ्कोची स्वभावले त्यो कुरो भएन । त्यसमा पनि त तिनलाई केही नराम्रो लागेको होला । परन्तु वाहिर कत्ति पनि अप्रसन्नता देखाएनन् ।

तिनले केही आफ्नै तर्फबाट तथा केही अरूहरूको सहायताबाट एउटा पाठशाला पनि पूर्व ४ नं गोगनेमा ९७ सालमा खडा गराएथे । त्यसवाट मेरो मनमा उनीतिर हुनसम्म श्रद्धा बढेको थियो । हुनत त्यो पाठशाला पनि आफ्नो प्रभाव जमाउने अखाडा रहेछ, यो कुरो पनि मैले पछि बुझें ।

---

* रचयिताकै हस्ताक्षरमा । – सम्पादक

** यो नाम गुप्तलिपिमा लेखिएको छ । – सम्पादक

*** मूलमा सुक्यो छ । – सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

त्यो पाठशाला सरकारी होस् भनी विन्तिपत्र चढाउन आउँदा त्यसो गर्नुभन्दा आफ्नो तर्फवाट सो पाठशाला चलाउनु नै बढिया होला, वरु सकेदेखि म पनि हारगुहार गरौंला भनी मैले भनेथैं । त्यस वर्ष मैले मोरु ५० पनि दिएथैं । त्यसमा मेरो कुनै स्वार्थ थिएन, खाली विद्याको प्रेम मात्र थियो ।

यसै वेला २ सालको आखिरमा उनले आफ्नो छोरो पनि मकहाँ पढाउन ल्याए । उनलाई मैले सबै पाठ्यक्रम सुनाई राम्रो विचार गरेर मात्र काममा हात हाल्नु बढिया भनी जनाउ पनि दिएथैं । त्यसमा तपाईंका सबै कुरा बेस छ अत्यन्त वेस छ भनी तिनले छोरो मकहाँ नै पढाउन लाए । त्यसको एक वर्षपछि उनका छोरा उनीसँग भेट्न एकपल्ट घर (पू. ३ नं) गए । फर्केर आउँदा पनि छोरोको पढाइको विशेष तारिफ नै भयो । यस पाला ४ सालको आखिरमा पनि उनी आएका थिए । त्यस वेलासम्म पनि छोरोको पढाइ वेस छ सप्रेकै छ भनी उनी भन्दथे ।

यता मेरो घरमा डेढ २ वर्षभित्रै ३ प्राणीहरूको लगातार मृत्यु भएकोले र जसको भरवाट म काम गर्न तंसेको थिएँ, उही समर्थ भइसकेको चन्द्रनाथ पनि जानाले मलाई साह्रै आघात परेकोले मैले उनलाई पाठशालाको सहायता गर्न अहिले शक्तिनँ, पछि शकेमा अवश्य गरुँला भनी जवाफ दिएँ । यो कुरो वास्तव थियो, यसमा केही छलकपट थिएन । यसै वेला उनको मुखबाट एक किसिमको अनावश्यक जोसको कुरो निस्क्यो । त्यसको भोलिपल्ट उनी घर हिड्ने थिए, त्यसै दिनदेखि छोरोको पढाइ राम्रो भएन भन्ने शिकायत आउन लागीरहेछ । यो सुन्दा मलाई एक किसिमको लाग्दछ । जसलाई मैले त्यतिको श्रद्धा गरेथें । वर्षौं फाटेको लुगा लाउने मैले ५० रु. सम्म दिएथें । मलाई दैवी आपद् दुःख पऱ्यो भनी भन्दा उनै मानिस सहानुभूति गर्नाको सट्टा अघिल्लो दिनसम्म आफूले खूप असल भनी तारिफ गरेको कुरो भोलिपल्टैदेखि खराव भनी हिड्न सक्ता रहेछन्, यो कुरो म चिताउन पनि शक्तैनथैं । अझ पनि केही भएको छैन । आफ्नो छोरो जहाँ सप्रन्छ उही पढाउन लगे भइहाल्छ । यो कुरो मैले उनलाई वारंवार सुरुदेखि नै भनीरहेकै छु । यस्तासँग मेरो सङ्गत हुन पुगेको रहेछ, ओहो म कस्तो लण्ठ रहेछु नि भनी विचार उठेथ्यो । परन्तु एकै छिनमा मलाई अर्को विचार आयो । जसले केही शिक्षा पनि राम्रोसँग पाएन, कुनै शिक्षाको क्रममा पनि आफ्नो बुद्धि खर्च गरेन, खाली बालककालदेखि मुद्दामामिला बोकेर नाना किसिमका जालीका सङ्गतमा जीवन बितायो, त्यस्ताले हस्यौली कुरो गऱ्यो भन्दैमा त्यसैमा विश्वास मान्नु मेरो कहाँसम्मको मूर्खता थियो । ओहो ! ईश्वरले बचायो, यतिकैबाट त्यस्तालाई चिह्नियो । दुःखै* परेका वेलामा इष्टमित्र चिह्निंदा रहेछन् ।

२००५।४।१२।३

– सम्पादक

* मूलमा दुःखकै छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

धनीको भोजमा गरीव*

संस्कृतभाषाको पढाइ हामीहरूलाई **'गाईको बहरै लिएर मइले खानू न छोड्नू भयो'** भने जस्तो भइरहेछ, किनभने दानप्रदानमा केही विश्वास भएको र केही विश्वास नभए तापनि दुनियाँलाई देखाउन धर्मकर्म नगरी कसैलाई धर छैन, खुलेआम म नास्तिक छु भनी भन्न धनिवर्ग र तिनका आश्रितहरू पनि सक्तैनन्, धर्मले नै हामीहरू अड़ेका छौं भन्ने कुरो तिनीहरूको अन्तरात्माले देखेको छ, धर्मकर्म गर्न संस्कृत पढ्नैपऱ्यो, यसले संस्कृत चटक्क छोड्न भएन, संस्कृत पढेर विलासआनन्दको कुरो तथा देशकालको परिस्थिति बुझ्न केही लाभ नदेखिएकोले यसलाई पढेर लाभ छैन पनि भन्नैपऱ्यो । यसैले न त संस्कृत पढ्नु न त संस्कृत छोड्नु भइरहेछ ।

मैले वालककालमा अलिकता ज्योतिषका ग्रन्थ पढेथें, त्यसपछि अलिकता अंग्रेजी पढी निजामती शिक्षा पाएँ । यत्तिकैमा मेरो १४ वर्षको उमेर वित्यो । यस वेलासम्म मैले अलिकता गणितबाहेक राम्रोसँग वुझेको अरू कुरो केही थिएन ।

१५ वर्षको उमेरदेखि मैले संस्कृत पढ्न सुरू गरें, २५ वर्षको उमेरमा मेरो पढाइ खतम भयो, २८ वर्षको उमेरदेखि मैले सरकारी नोकरी गरें । मैले पढ्दा गणित लिएको थिएँ, प्राचीन भारतीय गणितलाई वर्तमान गणितसँग तुलना गर्ने विचार मलाई उठ्न लागेकोले त्यस विषयमा मैले चेष्टा निकै गरें, परन्तु त्यसमा केही काम गरें ता पनि मैले चाहे जस्तो काम हुन शकेन । यसैको धुनपकडमा प्राचीन इतिहासको खोजी गर्ने धून मलाई लाग्यो, सो काम गर्न संस्कृतभाषाबाट धेरै सजिलो भएको र संस्कृतमा मेरो अलिकता मात्र दख्खल भएकोले, त्यसको योग्यता बढाउने उद्योगमा म लागें । यसै धुनमा मैले पुराना उपनिषद्हरू केही हेरें, पुराणहरू पनि केही पल्टाएँ ।

कौमुदी रटाएर संस्कृत पढाउने आजभोलिको प्रणालीवाट अर्थको विलकुलै ख्याल नरहने भएको हुनाले संस्कृतभाषाका पण्डितहरू देशकालका विलकुलै अनभिज्ञ हुँदा रहेछन् भन्ने कुरो मेरो मनमा यही सिलसिलामा जम्न गयो । महर्षि पाणिनिले जुन शैलीबाट अष्टाध्यायी लेखेथे, त्यही शैलीवाट व्याकरण पढे १२ वर्षको काम ५ वर्षमै राम्रोसँग भई अरू कुराको ज्ञानमा योग्यता बढ्ने हुँदो रहेछ भन्ने कुरो मलाई उपनिषद्हरूका साना साना वाक्य र तिनलाई सिद्ध गर्ने पाणिनिका सूत्रहरूले देखाए ।

---

* रचयिताकै हस्ताक्षरमा । – सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पछी सबै निश्चय गरी मैले चन्द्रनाथ (मेरा मामाका छोरा)लाई यही शैलीले पढाउने निश्चय गरें । हुनत मेरै बुद्धिबाट निस्केकोले यसलाई अरूहरूले रुचाएका थिएनन् तापनि मेरै आग्रहले यस शैलीको पढाइ चल्यो । यस पढाइमा पं. श्रीनाथ (मेरा मातामहका भाइका छोरा)ले मलाई पूरा मद्दत दिए । श्रीनाथले पनि यही शैलीले पढाउनु वेस हुँदो रहेछ भन्ने यताउति प्रचार गरे । त्यस वेला उनी यही सिद्धान्तका अनुयायी भएका थिए । आजभोलि श्रीनाथको शिक्षाको विचार के छ उनीसँग मैले सोधेको छैन । अरू विषयमा मेरो विचारको अनुयायी उनी अव छैनन् भन्ने उनको आचरणवाट मैले वुझेको छु । तैपनि मैले देखाइदिएको गोरेटोबाट पाएको शिक्षाले उनलाई केहीनकेही उज्यालो देखाइरहेछ भन्ने कुरो उनको तर्कशैलीबाट म सुन्दछु ।

चन्द्रनाथको पढाइ सप्रेरै गएको देखी मेरा मित्र सर्वदर्शनाचार्य पं. चूडानाथले पनि यस शैलीको प्रशंसा नै गरेका थिए ।

२००२ सालको आखिरमा लक्ष्मीप्रसादका छोरालाई पढाउनुपर्दा अरू बालक पनि पढ्न आउँछन् भने आऊन् भन्ने संझी चूडानाथसँग उनले अघि भनेका उनका मामाका छोराहरू पनि आउँछन् भने आऊन् भनी मैले भनेथें । यसै गरी यस डफ्फामा ६ जना केटा जम्मा भएका थिए । यी वालकलाई चन्द्रनाथले तालिम गरिदेलान् भन्ने आशाले नै मैले भारी बोकेथें । नभए यो गहुँगो भारी बोक्न म तम्सिदैनथें ।

परन्तु यसपछि लगत्तै चन्द्रनाथको देहान्त भएकोले वडो मुश्किलले मात्र सो काम चलाउन शकें । तैपनि चिताए जस्तो हुन शकेन ।

यसै सिलसिलामा मी. सु. राममणिका छोरा पनि आफ्ना भिनाज्यू चूडानाथमार्फत पढ्न आए । राममणिले खाली जुवाइँको कुराकै भरमा यस पढाइमा छोरालाई हाले । उनको र मेरो परिचयसम्म थिएन । यसमा मेरो नीति पनि मानिससँग शकभर पर बस्ने छ, कारण मलाई धेरै मानिससँग जान*पहिचान वढाउँदा मेरो पढ्ने समयको नाश मात्रै हुन्छ भन्ने लाग्दछ । हुनत यो भगुवा नीति असल होइन, तर मूर्खहरूले विद्वान् वनी हिड़ेको र स्वार्थीहरूले परोपकारी बनी हिड्न लागेको यस युगमा वाङ्मयको जो शकेको भाग बचाउन योभन्दा असल मार्ग आजसम्म मैले देखेको छैन । यसै कारण उनको प्रेरणा** भए तापनि मैले हात अघि सारिनँ । पछि चूडानाथकै घरमा परिचय भयो, त्यसमा पनि परिमित शव्दमा मैले पढाइको कुरो गरें, खुलेर कुरो गरिनँ । यतिकैमा पनि दुइ चार लालबुझक्कडहरूले शिक्षाको विषयमा धाराप्रवाह व्याख्यान दिए । यसै हुँदा मैले सङ्कोची बन्नुपरेको छ । यसपछि पनि एक दुइपटक उनको र मेरो भेट भयो, यसमा पनि मैले चाहिने दुइ चार शब्दबाट काम टुङ्ग्याएँ ।

* मूलमा चान° छ । — सम्पादक

* मूलमा प्रेरण छ । — सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

राममणिले आफ्नो छोराको विवाहमा मलाई बोलाएका थिए । म उही आफ्नो सधैँको वेषमा गएँ, उनले दक्षिणा दिए, ख्वाउन माथि पठाए । त्यस ठाउँमा ठाटिएका उनका परिवारहरू आनन्दपूर्वक हाँसोठट्टा गर्दै खान लागेका रहेछन् । यसमा मेरा परिचित मानिसहरू दुइ जना रहेछन् । एक जना उनै चूडानाथ र अर्का चाहि उनैका मामाका छोरा गुरु रेवतीनाथ । रेवतीनाथ केही दिनसम्म मेरा पाठे थिए तापनि आजकल उनको र मेरो सामान्य भलाकुशलीसिवाय विशेष कुरो हुँदैन । यस्तैमा मेरो नीति पनि ढल्केको छ । मलाई देख्नेबित्तिकै भोज खान लागेका भलाद्मीहरूको एक किसिमको चेहड़ा भयो । मानूँ कुनै सनातनीको पूजा-कोठामा कुनै पानी नचल्ने मानिस पसे झैं भयो । उनीहरूको चेहळाले भन्थ्यो कहाँको यो मैलो फोहरी पाखे हाम्रो भोजमा आई विघ्न पा-यो । यसमा मलाई त्यहाँ पठाउने राममणिलाई पनि तिनीहरूले धिक्कार गरे होलान् । मैले चेहळा राम्रोसँग हेरें, चूडानाथको बाहेक सवैको भावबाट घृणा झल्किरहेको थियो । यसमा रहेका अंग्रेजीवाजहरूले संस्कृत पढेपछि मानिसको बुद्धि विग्रँदो रहेछ, नभए यस्तालाई हाम्रो भोजमा हाम्रा दाज्यू काका (जे साहिनु पर्छ उही) राममणिले किन पठाउँथे भन्ने तिनीहरूको हृदयले भन्दो हो भन्ने मलाई लाग्दछ । उनीहरूको रसिलो भोज मैले गर्दा खल्लो भयो भनी मलाई कहिले अफसोच कहिले यस्तो भाव बुझ्ने मौका पाएं भनि खुशी पनि लाग्दछ ।

२००५।५।१

ईश्वरले जे गर्छन् असलै गर्छन्*

मेरा मित्र पं चूडानाथले श्री ३ पद्मले नेपाल छाडेको केही दिनपछि (२००४ फाल्गुनमा) मसँग आई गृहप्रवेशमा कुन दिन असल होला भनी सोधे, राशिको कुरो चल्दा सिंह राशिसम्मको कुरो आयो, त्यसपछिको कुरो उनले गोप्य राखी कुरो गरेनन् , मलाई पनि विशेष खायस नभएकोले कुरो कोट्याइनँ । रामजीलाई साइत हेर्न लाएर आफूले पनि विचार गरी चैत्र ५ गते असल होला भनी जवाफ दिएँ । रामजीले वेला पनि बनाइदियो । यसको केही दिनपछि चूडानाथ आई फाल्गुन २३ गते र चैत्र ५ गतेको साइतको बलाबलमा केही विचारं गर्ने कुरा गर्दा मैले *वृत्तशतक*को टीका पल्टाइदिएँ । त्यसैका केही वाक्य उद्धरण गरी उनले लगे । त्यसपछि के भयो मलाई थाहा भएन ।

फाल्गुन २० गते वेहान चूडानाथ आई यो साइत श्रीक. इ. मोहनलाई सिंहदरवार सर्ने हो, हाम्रा वुबा (चूडानाथका मामा गुरुज्यू छत्रनाथ)ले दरवारमा सबै कुरा राम्रोसँग गरिवक्सेको छ, आज बोलाहट आउनेछ

---

* रचयिताकै हस्ताक्षरमा । – सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

भनी केही आशाका वाक्य सुनाई गए । त्यसको एकै छिनमा गुरुज्यू नयनराजकहाँबाट दरवारमा आउनू भन्ने पुर्जी आयो । दरवारमा २ वजेको करिवमा गुरुज्यू नयनराज, मी.सु. राममणि, हेड पं सोमनाथ, पं. राधानाथ, पं. अखिलनाथ, ज्योतिषी दिव्यमङ्गल, खरिदार रेवतीजङ, पं. तोयनाथ, खरिदार गोविन्दराम (वरखी हुनाले भनी सहिछाप नगरेका) तथा मसमेत भई कुन दिनको साइत असल भन्ने कुरो उठ्दा मैले *वृत्तशतक* पल्टाई ५ गते असल भन्ने जोर दिई आधा घण्टा जति कुरो गरें । अलिकता वादविवादपछि सबैले सहमत भई दुवै साइतको तुलना गरी एउटा कागत लेखी ५ गते नै असल ठहराई सहिछाप गरे । पछि ज. शङ्करको सवारी भएपछि अखिलनाथहरूसँग २३ गते नै असल हो कि भन्ने कुरो उताबाट चुहिएछ । यसबाट फेरि केही छलफल* भयो तापनि ५ गते नै असल ठहरियो । कुरो विशेष केही भएन । वेलुका क. इ. का हजुरमा ठूलो भारदारीमा सवै ज्योतिषीहरूलाई बोलाहट भयो । त्यस्तो भारदारीमा जाने अवसर मैले आजसम्म त्यही दिन मात्र पाएको छु । कुन असल भनी सोद्धा राधानाथ, अखिलनाथ, दिव्यमङ्गलहरूले २३ गतेकै असल भनी भनेछन् । सो कुरो मैले सुनिनँ । यसपछि मलाई सोद्धा मैले बिन्ति चढाउनुपर्ने कुरो कागतमा लेखिसकेको छु भनें । सो कागत राममणिको हातमा रहेछ, उनले मलाई दिए, मैले वाच्न खोज्दा क. इ. बाट मागी आफै वाँचिवक्स्यो । यति हुनासाथ दिव्यमङ्गलहरूले मेरा उपर आक्रमण गरे, मैले पनि जवाफ दिएँ । यसपछि क. इ. बाट जाओ म विचार गर्छु भनी विदा भयो ।

बाटामा गोविन्दरामसँग मैले इमानदारीसँग जम्मै वृत्तान्त सुनाएँ । भोलिपल्ट त गुरुज्यू नयनराजको वैठकमा उनी २३ गतेका समर्थक भई बसेका रहेछन् । हेड पं., तोयनाथ मसमेत भई फेरि बहस चल्यो । मैले सोझै कुरो भनें । तर मेरो उपरमा २३ असल भनाउन ठूलो दवाव पर्‍यो । मैले मन्जुर गरिनँ । क.इ. कहाँ फेरि बहस गराउने उद्देश्यले हामीले जानैपर्‍यो । आखिरमा राममणि आई '२३ गते त म भ्याउन पनि सक्तिनँ' भन्ने मर्जी भयो भनी हामीलाई विदा भयो ।

५ गते असल भन्ने मूर्ख हुन् भनी पं. पद्मनाथले लेखेको लेख यस शिलशिलामा** क.इ. कहाँ नै देखा पर्‍यो ।

यसपछि चूडानाथमार्फत छत्रनाथकहाँबाट मैले धन्यवाद पाएँ, राधानाथहरूवाट चाहि दुर्वाद मममा पर्न आयो ।

यति कुरा भूमिका हुन् ।

(१) दरवारमा आफूले नजानेको विषयमा पनि बुद्धिमानी लडाउन गुरुज्यूहरू अग्रसर हुन्छन् ।

(२) एउटा वर्गको कुरो अर्कोले काट्नु नै बुद्धिमानी कहाउँछ ।

(३) अर्काको मुख हेरी वोल्नु नै पाण्डित्य हो ।

– सम्पादक

* मूलमा छल मात्र छ ।

** मूलमा शिलाशिलामा छ ।

– सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

१

छत्रनाथलाई ज्योतिषमा दख्खल थिएन त उनले यस विषयमा बोल्नु के काम । यो कुरो कसैलाई थाहा नदिनू भन्ने हुँदो हो । त्यसैले चूडानाथले त्यस्तै गरे ।

यसरी यिनीहरू अर्काको वृत्तिमा हस्तक्षेप गरी विद्याको जरो खन्दछन् ।

यसमा छत्रनाथ मात्र दोषी छैनन् । मलाई ना.ब. गुरुज्यू हेमराजबाट, गुरुपुरोहित जनकराज (मेरा ससुरा)बाट यही अवस्था भोग्नुपरेको छ ।

२

छत्रनाथ पूर्विया भएका र कुमाईपूर्वियाको कलहमा कुमाईलाई उनले कड़ा शब्दमा भनेका हुनाले र छिमेकमा वस्दा गोविन्दरामसँग गृहस्थीको कुराले मन नमिलेकोले समेत उनको कुरो काट्न गोविन्दरामले नयनराज (कुमाई)द्वारा प्रशस्त उद्योग गरे ।

जसलाई अर्काको जातलाई नीच भनी टिकटवृत्ति हर्ने* इच्छ्या छ तथा ब्राह्मणलाई दिनप्रतिदिन अज्ञानमा खसाल्ने इच्छ्या छ, उनीहरूले यही नित्यकर्म गर्नुपर्छ ।

३

यो त स्पष्टै छ ।

उपसंहार ।

चूडानाथलाई मैले आफ्नो हितेच्छु संझेको छु । पूर्वियाकुमाईको कलहमा उनले आफ्ना मामाका प्रशंसा सुनाउँदा उनलाई मैले नराम्रोसँग भनेथें । यसबाहेक उनको मन मैले दुखाए जस्तो लाग्दैन ।

यसमा मामाका प्रेरणाले होला उनले मलाई आशा देखाए । उनले त्यसो नगरिदिएको भए म आफूलाई भाग्यमानी संझन्थें ।

यति कुरोको ज्ञान मैले एक पैसा खर्च नगरी कमाएँ । ईश्वरले गरेको यो कुरो असलै रहेछ ।

२००५।६।२४

– सम्पादक

* मूलमा हेर्ने छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

[आफ्नै बारे]*

श्री

डेढ वर्षमा पितृवियोग, मातृकुलमा वास, २४ वर्षमा आचार्य (प्रथमा, मध्यमा, शास्त्री, आचार्य प्रथम श्रेणीमा), नेपालको इतिहासमा रुचि, यसैमा बाबुरामसङ्गत, यतैबाट विदेशी विद्वान्‌हरूलाई पुराना गणितको पुस्तक देखाउने कुराले श्रीमृगेन्द्रको आज्ञानिमित्त रुद्रराजसँग भेट, उताबाट मिली इतिहास खोजी लेख्ने इच्छा, यताबाट श्रीमृगेन्द्रद्वारा एक छापे भई गुठीमा पुराना कागत खोज्ने काम, ८ महीना जति साथमा चन्द्रदेव आदि, ९६ मा शिलापत्रहरूको प्राचीन लिपिको पठन, यसैमा संस्कृतपठनको विशेष आवश्यकताको अनुभव, ९७ मा पुष्करको मातहतमा मासिक ५० मा भाषानुवाद-परिषद्‌मा काम, यसको केही दिनपछि गुरुज्यूको आग्रहमा मातामहको इच्छाले मासिक ४० मा सं. पाठशालामा काम, प्रधानाध्यापकको पनि अनुग्रह, टयूशन गर्दा आफ्नो ज्योतिष, गणित, संस्कृत, इतिहास, कवितामा विघ्न पर्ने देखिंदा श्रीमृगेन्द्रबाट आएका तथा रुद्रराजले खोजिदिएका मासिक २०, २५ का टयूशन गर्न नसक्नु, यसैले प्रधानाध्यापकको** नातीको अंग्रेजी पढ्ने काममा गणित पढाउने इच्छा नदेखाउँदा केही अप्रसन्नता, यसैले ९९ मा भाइटीकाको भोलिपल्ट हुकुमले पाएको सबैको बिदामा पनि थाहा नपाई गैर पर्नु, ९९ मा उपसमितिको सदस्य, २००० मा एजुकेशनल बोर्डको सदस्य (श्रीसारदाबाट)।

पाठशालामा जाँचको फाराममा गुरुनाम लेंखिंदा साक्षीपन पढाइमा विघ्न परी विद्यार्थीको हानि देखिएकोले सबैको साझा रहोस् भन्ने इच्छाले सो गर्ने गरेको (९८ सालअघि कतिले नेपालबाट ज्यौतिषमा शास्त्री आचार्य पढेथे, त्यसपछि कतिले पढे पाठशालाको श्रेस्ता ल्याएर हेरे*** थाहा हुन्छ), २००४ मा नेपाल इतिहास स्तोत्रराजसंग मिली लेखेको, समितिमा अहिलेसम्म चार पुस्तक रहेका बीजगणित, ज्यौतिष (पृथ्वीको आधार नहुनु, पृथ्वी गोल हुनु, केही तारा)को सानो पुस्तक, लेखनाथवुद्धिविनोदको उत्तर (उनैले भूमिका लेखिदिएको), इतिहासका १३ कथा। समितिका अध्यक्षको अघिबाट पुरस्कारै दिने वचन सुन्दा सो स्वीकार नगरी चाँड़ै मेरो पुस्तक प्रकाश होस् भन्ने आग्रह गर्दा पनि सफल नहुनु।

२००० देखि पञ्चाङ्ग-संशोधन (श्रीहेमराज) २००९ मा (श्रीनयनराज)

संस्कृतमा पहिले बालकहरूलाई व्याकरण नपढाई वाक्य लेख्ने कविता गराउने कामको अभ्यास गराउने ढांचाको पढाइको उद्योग, ९८ सालदेखि २००३ सम्ममा केही सफलता, चिनेका दुइ चार इष्टमित्रहरूले आफ्ना छोराहरूलाई सोही पढाइमा राखेको, पछि त्यसको फल देखिंदै गएकोले अरूहरूको पनि यसमा रुचि, २००४ देखि नीलवज्रको घरमा सानो पाठशाला ४ घण्टा जति प्रतिदिन आफै बसी पढाई अरू घण्टा त्यही

---

* रचयिताकै हस्ताक्षरमा, खेस्रा। वि.सं. २००९ तिर लेखिएको। – सम्पादक

** मूलमा प्रधानध्यापकको छ। – सम्पादक

*** मूलमा हेर छ। – सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पढ्ने विद्यार्थीले परस्परमा पढाई चलिरहेछ, यसमा रुचि गरी कविराज खकुरेलले आफ्नो व्रह्म*चर्याश्रममा सोही पढाउने इच्छा गर्दा मेरा साथी भएका विद्यार्थीले अवैतनिक रूपमा २००६ देखि काम गर्दै आएको, २००८ देखि यस्तै आश्रम सानो रूपमा लुभुमा पनि खुलेको । यसरी अहिलेसम्म ३ पाठशालामा यस रीतिको पढाइको अनुभव ।

२००४ पाठशालाको आन्दोलनमा नपसी तटस्थ रही पढाएकोमा केही नेताहरूको अप्रसन्नता, यसदेखि संस्कृतपाठशाला पढाइमा शिथिलता (सवै शास्त्रविभागमा), २००८ नेपाल सांस्कृतिकपरिषद्को निम्तोमा ३, ४ पटक आग्रह गर्दा पनि आफ्नो पढाइमा धेरै समय लागेकोले सहयोग दिन नसकेको, अहिले महाविद्यालय खुलेपछि प्र. अध्यापक आई वद्रीका पुत्रलाई सुटुक्क पढाइदिने इच्छा, त्यसो गर्दा नियम नमिल्ने देखिएकोले असमर्थता देखाउँदा (पढ्न आएका शास्त्रीमा १, उ. मध्यमामा १ जना हुँदा आफूलाई समय उत्तिकै लागेकोले)

केही दिनपछि उक्त दुइ जनाले अरू मध्यमाका विद्यार्थी किन आएनन् भनी सोद्धा थाहा छैन भन्ने मेरो उत्तर । यसमा प्रधानाध्यापकले यी विद्यार्थी पं. तोयनाथका हुन् क्यारे, यसमा उनको हात भए जस्तो वुझिन्छ, उनले मसँग पनि आफ्नो असन्तोष देखाउँदा मैले तिमीले पनि जससँग सिकेथ्यौ अहिले उसलाई नभई तिमीलाई कसरी हुने । विद्यार्थी बढ्दै गएपछि तिमी पनि पाउला भनी मैले तोयनाथलाई भनें । यो कुरा माथि पनि पुगे जस्तो वुझिन्छ, राम्रो विचार गर्नुपर्ला भन्ने प्रधानाध्यापकको उपदेश हुँदा

यसमा अरू कुरो के छ र म हटे कुरो मिल्छ भने म आफ्नो पुरानै ठाउँमा (१२०० मै) जान राजी छु भन्ने मेरो जवाफ थियो ।

भोलिपल्ट प्रधानाध्यापकको यही कुरा लिई मलाई पं. चूडानाथले सुनाउँदा उनलाई मैले यही भावको कुरो अलि ठूलो स्वरमा भनें** ।

केही दिनअघि भू.शि.म. नृपजङ्गवाट प्राचीन नेपालको इतिहास (सरकारिया अड्डाका कागतवाट तयार गर्ने) काम*** मलाई दिने भएकोमा यताउति अल्मलिइरहेछ । सो पाए मलाई अत्यन्त आनन्द छ ।

अथवा प्राचीन शिलालेखको उद्धार

सवभन्दा असल त आकाशमा रहेका ग्रहहरू हेर्न एउटा सानो वेधालय, मलाई साविकै १०० अरू दुइ जना काम शिक्नेलाई ४०, ५०, एउटा सानो उदाएर्देखि अस्ताएसम्म घाम लाग्ने कौसी । अहिले यन्त्र बनाउन
म क रुपै
५०० रु निकासा । वर्षको १२०० + १२०० + ३०० = २७०० मा वेधालय चल्दछ । यसबाट देशको गौरव विद्याको उद्धार हुन्छ । पञ्चाङ्गको कलह सवै हराउँछ ।

---

* मूलमा ब्रह्मा° छ । – सम्पादक

** मूलमा भनें छ । – सम्पादक

*** मूलमा काममा छ । – सम्पादक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रजातन्त्रारम्भस्येतिहासः

२००७-८ वैक्रमाब्दयोः मया दृष्टश्रुता मम मनसि प्रतिभाताश्च विषयाः

[अस्य निबन्धस्य मूलरूपं नयराजपन्तस्य स्वहस्ते तस्य प्रतिलिपिश्च तदन्तेवासिनो ज्ञानमणिनेपालस्य हस्तलिपौ वर्तते । अस्य प्राक्तना अंशा २०४१ वैक्रमाब्दे प्रकाशिताया *पूर्णिमा*पत्रिकाया ६१ मितपूर्णाङ्कस्य ३२-४४ पृष्ठेषु, ६३ मितपूर्णाङ्कस्य २८-३४ पृष्ठेषु, ६४ मितपूर्णाङ्कस्य २४-३९ पृष्ठेषु च महेशराजपन्तकर्तृका नेपालीभाषान्तरसहिताः क्रमशः प्रकाशिता अभूवन् । तत्रास्य निबन्धस्य प्रकाशनं *वि.सं.२००७-८ मा आफूले देखेसुनेका र आफ्नो मनमा लागेका कुरा* इति नाम्ना कृतम् । अस्य मूलरूपे त्वस्य *प्रजातन्त्रारम्भको इतिहास* इति नाम विहितम् । अतो द्वयोरेव नाम्नोः संस्कृतभाषात्मकं रूपमुपरि स्थापयित्वा *पूर्णिमा*पत्रिकायाश् ६४ मितपूर्णाङ्के प्रकाशितादंशादुत्तरोंऽशोऽधुनात्र प्रकाश्यते । मूलपुस्तके तस्य प्रतिलिपौ च सन्ध्यर्हेषु केषुचन पदेषु सन्धेरभावो द्वित्वार्हेषु केषुचनाक्षरेषु च द्वित्वाभाव एकत्रानुस्वारराहित्यं च विद्यते, ते दोषा अत्र निराकृताः सन्ति ।

– सम्पादकौ]

अद्य टुण्डिखेले वस्तुतः सुवर्णशमशेरकाणां वाह्येन दर्शनेन मातृकाप्रसादकानां कांग्रेसीयानां ध्वजवन्दनदिवसात्मक उत्सवोऽभूत् । तत्र च कांग्रेसीया विश्वेश्वरप्रसादगणेशमानसिंहादयोऽभाषिषत । तेषां भाषणमकांग्रेसीयानां निन्दारूपमेवाभूत् ।

गृहमन्त्रिपदालङ्कृतो विश्वेश्वरप्रसादो गोरखादलानुयायिनां महतीं निन्दामकृत । इमे गोरखादलवादिनो भरतशमशेरकाः सन्ति, इमेऽस्मदीयां कार्यपद्धतिं विनाशयितुं कृतोद्यमा वर्तन्ते, वयमपि स्वं कार्यं करिष्याम एव, कार्यक्षमाः पुरुषा भूयसीं वृत्तिं लप्स्यन्ते, अकार्यक्षमाणां राजकीयकोषाज्जीवनवृत्तिर्न हि भविष्यतीत्यादि ।

उद्योगवाणिज्यमन्त्रिपदालङ्कृतो गणेशमानसिंहो राष्ट्रियकांग्रेसवादिनां दिल्लीरमणकानां भूयसीं जुगुप्सामतत । गोरखादलवादिनामुपरि च तस्य द्वेषो नैसर्गिक एवाभूत् ।

अत्रेदं चिन्त्यते । श्रीमहाराजाधिराजे त्रिभुवनवीरविक्रमे भारतं प्रस्थिते सुवर्णशमशेरकैः कांग्रेसीयैर्वीरगञ्ज आक्रमणे च प्रारब्धे श्रीप्रधानमन्त्री मोहनो 'नगरे यः कोऽपि राणावंशस्य विनाशं गायंश्चलति स खड्गेन च्छेद्य' इति सैनिकान्छ्रावयामास । तस्य तादृशं भाषणं न वा शौर्यशंसि न वा नीतियुतमेव वभूवेति मे मतिः । यतः कोऽपि पुरुषः स्वभावतः शत्रुर्मित्रं वा नं कस्यचिद्भवितुमर्हति । स्वं हितं पश्यन्नेव जनः केनचिद्वैरितां सख्यं वा समेति । एवं स्थितायां लोकयात्रायां सैनिकानां पुरः 'भवद्भिः सह तुल्यवेतनोऽस्मि' भवद्भिः सह भोग्ये राज्ये दुष्टा दीनानां प्रजानां धनहरणं कामयमानाः प्रचलन्ति तेषां दुष्टताया ध्वंसो मया भवद्भिश्च कर्तव्य एवे'ति भाषणमेव फलदायकं भवति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स मोहनस्तु व्यर्थमेव स्ववंशस्य महत्तां गायन्नपि सैनिकानां विलोभनीयं किमपि वस्तु नादर्शयत् । एवं स सम्पन्नाः प्रकृतीरहन् ।

इमे कांग्रेसीया मन्त्रिणोऽपि स्वप्रतिज्ञानुसारं प्रजानां हितं कर्तुमशक्नुवन्तः परनिन्दाभिरेव समयाकुर्वन्तो लक्ष्यन्ते । कांग्रेसस्य प्रतिज्ञापत्रे प्रजानां विपत्तिं नाशयित्वा वयं सर्वथा प्रजाः सुखिताः करिष्यामः । वस्त्रगेहभोजनविषया जनानां या विपत्तिरस्मद्देशे कृतपदा वर्तते नेयं प्रकृतिजन्यया महर्घतयाऽपादिता किन्तु राणानां दुर्नीत्यैवेति ।

एवं स्वां भाविनीं सम्पत्तिमनुध्यायैव जनास्तैः कांग्रेसीयैः प्रवर्तिते राणाद्रोहे साहायकमकुर्वन् । परमिदानीमिमे कांग्रेसीयाः स्वोपजापपात्राणां जनानामपि मनोरथं पूरयितुमसमर्थाः केवलां वाचमेव विस्तारयन्ति । प्रजानां विलोभनीयं स्वल्पमप्येतैः कृतं यद्यभविष्यत्तर्हि कश्चन जनसमुदायो हृदयादेवैतेषामनुचरतां समेत्य परोपजापपात्रं नाभविष्यत् ।

एवं च परनिन्दयेमे कांग्रेसीयाः स्वशत्रूणां बलं वृद्धमेव कुर्वन्तीति मम मानसे प्रतिभाति ।

हित्वा स्वकृत्यनिवहं परकृत्यनिन्दां कुर्वन् न कोऽपि मनुजः सफलत्वमेति ।
सिद्धे हिते परजनोऽपि निजत्वमेति सिद्धेऽहिते निजजनोऽपि परत्वमेति ॥

२००७।१२।२६।१

कांग्रेसीयाः प्रजानां मनसि स्वकल्पिताभिः कथाभिर्भावि महत् सुखं प्रदर्श्य ता राणाकुलद्वेषिणीरकुर्वन् । तेषां कांग्रेसीयानां मनसि वयं कथङ्कारं प्रजाः सुखिताः कुर्यामेति चिन्ता समुत्पेदे न वेति त एव जानन्तु । परं कांग्रेसीयानां कथनं प्रायः प्रलापातिरिक्तं किमपि नासीदिति बहुधा तर्काकुलमतेर्मे विचारो वर्तते ।

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां च प्रियं हितम् ॥

इत्याचार्यस्य विष्णुगुप्तस्योक्ती राणावंश्यानां हृदि कदापि पदमलब्ध न वेति नाहं वेद । श्रीमोहनः प्रजानां हिताय भाषणादतिरिक्तं किमपि कर्तुमैच्छन्न वेति स एव जानातु ।

स्वां प्रभुतां प्रजाः प्रदर्श्य सर्वानपि जनान् दासीकर्तुमेव श्रीमोहन ऐच्छदिति तदीयादाचरणात्प्रतीयते । यतो लालाटिकपद्धतिरस्मै भृशमरोचत । सूर्योदयान्नक्तं चतुरो मुहूर्तानपि ये जनाः प्रतिदिनं तदीये द्वारे विनैव कार्येण दिनान्यतिवाहयन्ति स्म, त एव तस्य प्रिया आसन् । तादृशा एव लालाटिका अध्यक्षतां चालभन्तेति नः प्रत्यक्षमेव । समुपस्थिते चार्थे ते वराका लालाटिकाः कं वार्थं साधयितुमर्हेयुः । अतोऽनायासेनैव तेषु लालाटिकेषु भूयांसो वर्धमानां कांग्रेसस्तुतिं श्रुत्वा तदीयया श्रद्धयाऽक्रान्तहृदया अभूवन् । सत्स्वपि प्रचुरेष्वस्त्रेषु कोषादिसाधनेषु च ते कांग्रेसीयानां शरणमयुः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स्वां प्रभुतां प्रदर्शयितुं प्रजानां तेजस्वितां च बहुभिरुपायैरात्मना प्रवर्तितया लालाटिकपद्धत्या हन्तुं कृतोद्योगः श्रीमोहनो यथा पराभवमाप्नोत् । तथैव राणाकुलद्वेषं समुत्पादयितुं स्वप्रवर्तिताभिर्मिथ्याकथाभिः कारागृह-द्वारोद्घाटनादिभिश्च कांग्रेसीया अपि कतिपयैर्दिवसैरेव पराभवमाप्तार इति प्रतीयते ।

सौख्यप्राप्त्यै गूढमाचेष्टमाना मर्त्याः शत्रून् प्राय उत्पादयन्ति ।
हित्वा पथ्यां दण्डनीतिं चरन्तः स्वैराचारात्के जनाः श्रेय ईयुः ॥

ये ये राणावंशनिन्दां चरन्तो नानाकृत्यैस्तद्रिपुत्वं समीयुः ।
ते ते राणावंशजातात् प्रसादादुच्चैः स्थानं लोकप्रत्यक्षमायन् ॥

राणावंशः सेवकादेव निन्दां लब्ध्वा लोकद्विष्टतामेव भेजे ।
प्राचीनाया दण्डनीतेरवज्ञा नेपालेऽस्मिन् राजते दैवयोगात् ॥

२००७।१२।२७।२।

अद्य प्रातर्गोरखादलस्य मन्त्री भरतशमशेरो गृहमन्त्रिणो विश्वेश्वरस्यादेशेन रक्षिपतिना तोरणशमशेरेण वन्दीग्राहं गृहीत्वा चारके न्यधायि । चारके रक्षित्वेन मुक्तिसेनेति प्रथितायाः कांग्रेससेनायाः सैनिका न्ययुक्षत । दिवसेऽपराह्णे भरतशमशेरः कारागृहमनायि । तदनन्तरं समवेता गोरखादलसामवायिकाः कारागृहाद्भरतशमशेरं निष्कास्य टुण्डिखेले परिभ्रम्य स्वानुगान् दर्शयामासुः । भरतशमशेरस्योक्तौ विश्वसन्तो बहवो जनाः सैनिका असैनिकाश्च (तदानीं सेनाऽस्त्रयोरयामकार्षीत्) गृहमन्त्रिण आवासं पाषाणादिभिः क्षतमकार्षुः । केचिज्जना अपि तत्र क्षताः अभूवन् । विश्वेश्वरकृतैर्गुटिकाप्रहारैर्यमातिथित्वं चागमन् । तदनन्तरं मुक्तिसेनायाः सामवायिका वस्न्यस्त्र-पाणयोऽभ्येत्य भरतशमशेरं जीवग्राहमग्रहीषुः । भरतशमशेरकाश्च कतिपयान् क्षताङ्गान् व्यधुः ।

विश्वेश्वरश्च श्रीमहाराजाधिराजाधिवासमनायि ।

भरतशमशेरस्य धूमशकटीं च कांग्रेसा भस्मसादकार्षुः । अद्यैव गोरखालीगसामवायिकः सुब्बा रणधीरो न्यग्राहि । अन्येऽपि बहवो जना अग्राहिषत ।

अत्र किञ्चिद् विचार्यते । भरतशमशेरो विदेशावलम्बेन लब्धप्रभुशक्तीनां सुवर्णशमशेरकाणां कोइरालादीनां विरोधमकार्षीत् । स्वं परिपन्थिनं संभाव्य कोइराला यदि तं गृह्णीयाच्चेत्सेयं पद्धतिस्तेषामनुकूलैव वक्तुं शक्येत यतः को वा प्रभुः प्रतिपक्षं स्वं सुखितमिच्छेत् ।

प्रजातन्त्रात्मिकां पद्धतिं वयं चालयितुं कृतोद्यमाः स्म इति मुखेन ब्रुवन्तोऽमी नेतृब्रुवा न्यायाधिकरणेऽनिर्णीतदोषं जनं कथं गृह्णीयुः, गृहीत्वा वा कारागारं नयेयुरिति वक्तुं को वास्वादितप्रजातन्त्ररसो जनो वक्तुं शक्नुयात् ।

एकस्य पक्षस्याऽन्याय्यां वृत्तिं रोद्धुमन्यः प्रतिपक्षोऽपि स्वां प्रभुतां दर्शयत्येवेति वस्तुस्थितिः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

गोरखादलसामवायिकाः कृपाण(खुकुरी)पाणय एवाभूवन्न तु वह्न्यस्त्रपाणय इति दृष्ट्वा गोरखादलानुगामिनः साधारणजना न तु राजकीया इति वक्तुं स्फुटं शक्यते ।

एवं स्थित एकराजपद्धतिं मनसि निधाय विश्वेश्वरं प्रभुं संभावयन्तो जना भरतशमशेरकान् सदोषान् ब्रूयुरेव । प्रजातन्त्रपद्धतिं मनसिकृत्य देशहितं निध्यायन्तो जनास्तु विदेशावलम्बिनोऽन्यथावादिनोऽन्यथाकर्तुं विश्वेश्वरस्य दोषमेव ब्रूयुरिति मे मनीषा ।

स्वीये देशे लब्धमूलां व्यवस्थां नो जानन्तो वस्तुवृत्तं च बाह्यम् ।
किञ्चिच् श्रुत्वा विज्ञतामाश्रयन्तो धूर्ता मर्त्या यत्र नेत्रीभवन्ति ॥

विद्यां हित्वा दण्डनीतिप्रतिष्ठां संसेवन्ते यत्र नीतिं मनुष्याः ।
देशे तस्मिन्नीदृशैरेव कार्यैः सर्वा शान्तिः क्षीणतां संप्रयाति ॥

२००७।१२।३०।५ चैत्रशुक्लषष्ठ्यां गुरौ

अद्य प्रातः सैनिकान् स्वावास आहूय श्रीमहाराजाधिराज इत्थमभाषिष्ट– ह्यः समुपजातमुपद्रवं निशम्य दूयते मे चेतः, गोरखादलसामवायिकानां कथास्वदत्तकर्णैर्युष्माभिः साधु व्यधीयत । युष्माकं वेतनवृद्धिरेकद्व्रूप्यकात्मिका नापि तु प्रचुरा मया नातिचिरेण कालेन विधाता । युष्माकं स्वामिभक्तौ दृढमहं विश्वसिमीति ।

२००७।१२।३१।६

अस्मिन्नेव दिनेऽर्थात् शुक्रवासर एव

यावद् दिनं श्रीमहाराजाधिराजाधिवासे समवेतैः प्रधानमन्त्रिप्रभृतिभिर्मन्त्रिभिर्मन्त्रो व्यधायि । प्रधानतमसेनापतिपदं श्रीप्रधानमन्त्रिणो मोहनसमशेरादपकृष्य श्रीमहाराजाधिराज आत्मनि कृतपदमकार्षीत् । प्रधानसेनापतेः केसरशमशेरस्य सहायकत्वेन किरणशमशेर[1] उपप्रधानसेनापतिपदे न्ययोजि । लेफ्टिनेन्टजनरलपदेऽधिरोपितस्तोरणशमशेरश्च किरणशमशेरकार्यसहायकत्वेऽस्थायि । सिंहप्रासादे लब्धस्थितयः कालीवहादुरपार्श्ववर्तिदलबिजुलीगारतनामकेषु दलेषु समवेताः प्रधानमन्त्रिणो रक्षका भटा अपि श्रीमहाराजाधिराजस्य रक्षकत्वेन नारायणहिटीप्रासादलब्धस्थितयोऽभूवन् । कतिचन ब्रेनगनादयोऽपि सिंहप्रासादादपकृष्य नारायणहिटीप्रासादेऽस्थापिषत । वारुदखानातोपखानाप्रभृतिष्वस्त्रागारेषु बद्धानां त्रयाणां कुञ्चीयन्त्राणामेकस्य कुञ्चीयन्त्रस्य कुञ्चिका श्रीमहाराजाधिराजस्य हस्तगताऽभूत् । श्रीमहाराजाधिराजस्याङ्गरक्षकत्वे 'मिलिटरी

१. बारुदखानेत्यादिसैनिकानामधिकारिणः किरणशमशेरस्यैव वशवर्तिनो व्यधायिष्यत । अन्ये च सेनाधिकाराः केसरशमशेरकिरणशमशेरयोर्वशगा अकारिषत ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

सेक्रेटरी' योगविक्रमराणा न्ययोजि । स 'मेजरजनरल' पदं च प्रापत् । रक्षिप्रधानपदं 'इन्स्पेक्टर जनरल आफ पुलिस' नरशमशेरः प्रापत् ।

एवं –

किरणशमशेरः	(श्रीजुद्धशमशेरस्यानौरसः पुत्रः)
नरशमशेरः	(श्रीजुद्धशमशेरस्य पौत्रः)
तोरणशमशेरः	(राणावंश्यः सुवर्णशमशेरकः)
योगविक्रमः	(राणावंश्यः)

एते पुरुषाः श्रीमहाराजाधिराजस्य विश्वासं समधिगम्य सेनासञ्चालकत्वमध्यगमन् । श्रीमहाराजाधिराजः सेनासञ्चालकत्वं कथं करिष्यतीति काल एव व्यक्तीकरिष्यति ।

अस्मिंश्च मन्त्रिमण्डलप्रारब्धे मन्त्रे श्रीमहाराजाधिराजः प्रधानाध्यक्षपदमलमकार्षीत् । भारतीयराजदूतश्चन्द्रेश्वरस्तथा मन्त्रदातारौ भारतीयौ गोविन्दवृजनारायणावपि तत्र कृतस्थिती अभूताम् ।

२००८।१।२१

अस्मिन्नपराधेऽपराधित्वेन संभाविताः पञ्चपञ्चाशज्जना निगृहीताः । तेषु निगृहीतेषु विंशतिर्जना मुक्ताश्च । निगृहीतेषु जनेषु राणानुचरा एव भूयांसः सन्ति । तेषु कतिचन नामग्राहं निर्दिश्यन्ते ।

कर्णेलडिल्लीजङ्गस्य त्रयः पुत्राः

क. गीर्वाणबहादुरः (वीरगञ्जे कांग्रेसविजयी)

मे.ज. मेघराजशमशेरः	क. क्षत्रबहादुरः
युवराजशमशेरः	मेजरपूरणसिंहः
भीष्मशमशेरः	मेजरगणेशवहादुरः
मसुरीशमशेरः	क. मकरध्वजस्य द्वौ पुत्रौ
गणेशशमशेरः	पूर्णध्वजः
क्षेत्रशमशेरः	मेजरलोकवहादुरः
	क.क. चन्द्रजङथापाः

राजोचितेन विनयेन निराकृतस्य राणाकुलेन भृशमेव निपीडितस्य ।
नेतृब्रुवैः शठजनैः परिलोभितस्य सूक्ष्मेक्षिका कथमहो वसुधापतेः स्यात् ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

नेतृब्रुवोऽपि हतधीर्हतकार्यशक्तिर्वाचालतामतितरां भुवने वितन्वन् ।
धूर्तो जनः सरलमानुषचित्तमोहात् किं वा विधेयमपि लोकहितं विदध्यात् ॥

बाह्यो जनो निजधिया सकलान् विमोह्य राष्ट्रं समस्तमधुना स्ववशं विधत्ते ।
द्वेषात् परस्परगताद्धतशेमुषीका बाह्यं जनं गुरुदृशैव विलोकयन्ति ॥

राणाकुलस्य लषतो निजसौख्यमेव दायादनिष्ठकलहात् क्षतकार्यशक्तेः ।
प्रज्ञापराधजनितेन हि दुर्नयेन राष्ट्रं समस्तमपि दुर्गतिमेवमाप ॥

पाश्चात्त्यदुर्नयमयस्य विलासभाजो ज्ञानस्य कञ्चन लवं महता धनेन ।
क्रीत्वा निजान् गृहजनान् हि दिदम्भिषन्तो विद्वद्ब्रुवा हतधियः परितो लसन्ति ॥

तेषां हि सङ्गमवशात् प्रचुरा मनुष्या दुर्भावनाशवलितं हृदयं गृहीत्वा ।
आडम्बरं स्ववचसा बहुधा विधाय लोकं समस्तमपि सन्तमसं नयन्ति ॥

२००८।१।३।२

श्रीमोहनो निजबले प्रसृते समन्ताद् भूपासनान्निपतितं वसुधाधिराजम् ।
कृत्वा ह्रियं न च भियं हृदये दधार न्याय्यां सृतिं तु बलवान् समवेक्षते कः ॥

नीत्या स्वया नरपतिं विवशं विधाय राज्याधिकारमखिलं स्ववशे प्रयुज्य ।
देवोपमं निजकुलं जगति प्रचार्य राणाकुलं निजपदं विदधे चिराय ॥

लोकस्य नीतिविधुरस्य मतेरभावाङ्गूपस्य गेहसुखितां श्रयतश्च मोहात् ।
गौराङ्गनीतिवशतश्च शते समासु राणाकुलं प्रभुपदं स्ववशे चकार ॥

शूरेण जर्मनजनेन कृतैः प्रहारैः खञ्जत्वमाप्तवति लण्डनवासिवर्गे ।
तद्दुर्नयेन विधुरा भरतस्य भूमिर्मुक्तिं चिरेण लषितां सुखमेव भेजे ॥

आङ्ग्लेषु दीनपदवीं क्रमशः श्रयत्सु तेषां पदाश्रयपरा वसुधाधिपालाः ।
नैसर्गिकेण हि पथा विवशत्वमेत्य लोके जघन्यसरणीमचिरेण भेजुः ॥

तेष्वेव भारतभवेषु नृपेषु चैकं राणाकुलं कथमहो स्थिरतां समेयात् ।

विराटनगरे चतुःखखद्वि२००४मिते वैक्रमाब्दे प्रवर्तित आवेशनशालासु कर्मकराणामुपद्रवे तत्प्रवर्तकाः कोइरालादय आहतलक्षणा अभवन् । तेष्वेवाहतलक्षणेषु कश्चन मदनमोहनाधिकारी* कोइरालादिभिरात्मसात्कृतेषु बहुषूच्चपदेषु

* अस्य वास्तवं नाम मनमोहनाधिकारी । — सम्पादकौ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

तत्रैव विराटनगरे पुनरपि तादृशमेवोपद्रवं प्रवर्तयामास । लव्धप्रभुशक्तेः श्रीविश्वेश्वरकोइरालाकस्यादेशेन तदनुजो विराटनगरपालस्तं मदनमोहनं ससहायं कारागृहातिथितां निनाय । पुनः कोइरालादलपरिपन्थिभिः प्रवर्तितेन कोलाहलेन लोकक्षोभो मा भूदिति वुद्ध्या कारागृहे धृतानशनव्रतं ससहायं तं मदनमोहनं कोइरालानुजो मुमोच । पुनः स्वानुयायिभिर्वेष्टितो मदनमोहनः कोइरालाकृतं विधिं सर्वमपि दूरीकृत्यावेशनशालासु स्वमेव विधिं निधापयितुमुत्सुकतां भेजे । तदसहिष्णुः कोइरालाश्चावेशनशालाभवेषु कर्मकरेषु नगरे कोलाहलं वितन्वत्सु गुटिकाप्रहारेण नव जनान् घातयामास । एकपञ्चाशतं जनांश्च क्षताङ्गान् कारयामासेति नगरे महान् कोलाहलो वर्तते ।

२००८।१।५।४

मात्सर्यलोभाकुलचेतसां हि मिथ्या प्रतिज्ञामपि सत्प्रमाणम् ।
मत्वा चरन्तो हतशेमुषीका जना अहो दुर्गतिमाश्रयन्ते ॥

अद्यः प्रातः श्रीमोहनशमशेरः सिंहप्रासादं विहाय स्वकीयमावासं लक्ष्मीनिवासमगमत् । यः प्रधानमन्त्रित्वमुपैति स एव सिंहप्रासादमधिवसत्विति नियमः श्रीचन्द्रशमशेरेण निबबन्धे । तन्नियमानुगत्या च श्रीभीमशमशेरः श्रीजुद्धशमशेरश्च सिंहप्रासादवास्तव्यतामध्यगच्छताम् । श्रीपद्मशमशेरस्तु स्वां कृपणतां लोकहितवृत्तित्वेन निगूहितुकामः स्वां सामान्यां जीवनचर्यां प्रदर्श्य लोकप्रियत्वमैच्छत् । अत एव प्रचुराणि गृहोपकरणवस्तून्यक्रीत्वा कोषे धनं सञ्चेतुकामः स तस्मिन् महति प्रासादे वासं नैच्छत् । एवं स विशालनगर एव स्थितिमरचयत् । श्रीमोहनस्तु पित्रोपार्जितेन प्रचुरेण धनेन संप्राप्तमदः स्वं प्रभावं प्रदर्श्य सर्वा अपि प्रजा दासकोटयां निधापयितुमेकान्ततोऽभ्यलषत् । अत एव श्रीपद्मे भारताय प्रस्थित एवानधिगतप्रधानमन्त्रिपदोऽपि स झटिति सिंहप्रासादे स्वस्थितिमरचयत् । परन्तु जगति नानावादैराकुलिते धूर्तैः प्रवर्तिते च विविधे कोलाहले दारिद्र्योपहतासु प्रजासु विमूढीभूतासु श्रीमहाराजाधिराजस्य भारतगमनेन नेतृब्रुवैः प्रवर्तितेन युद्धेन भारतीयषाड्गुण्येन च हतशक्तिः श्रीमोहनः स्वं गौरवं द्रढयितुं प्रभुतां नाप्नोत् । एवं हतप्रभुताधिकारः शिष्टसामान्यशक्तिः श्रीमोहनः सिंहप्रासादमत्याक्षीत् । सिंहप्रासादे च दशानामपि मन्त्रिणामधिकरणानि कृतपदानि भवन्तीति श्रूयते ।

२००८।१।७।६

स्वं जीवितं स्वं धनमेव रक्षंस्तेजस्वितां स्वामनवेक्षमाणः ।
राणान्वयोऽल्पैर्दिवसैः समस्तं प्राचीनसिद्धान्तमपाचकार ॥

राणान्वयो नश्यतु नाम तेन हानिश्च का स्यान्मम नीवृतोऽस्य ।
परन्तु नेतृब्रुवपीडचमानां भुवं समालोक्य कथं सुखी स्याम् ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्राचीनर्सिद्धान्तमपाकरिष्णुर्नवीनविद्याविषयं न बोद्धा ।
नेतृब्रुवो मर्त्यगणः समन्ताद्ध्वांसत्वमेवं तनुतेऽत्र देशे ॥

राणाकुलस्य निजगेहजनैर्विरोधे नेतृब्रुवैः शठजनैः परितः प्रवृद्धे ।
भूपस्य वाह्यगमनात् स्फुटतां प्रयाते नीत्या हि भारतजया फलवत्त्वमाप्ते ॥

दुर्वादर्वाञ्चितहृदामनबोधभाजामाकस्मिकं सुखचयं लषतां जनानाम् ।
नानाविधेन कटुना करणेन भूयान् मर्त्यव्रजः क्षयमथ व्ययितां जगाम ॥

अराजकत्वं जननाशकारकं शनैः शनैर्लब्धपदं विलोक्यते ।
नेतृब्रुवाणां चरितं च मानवैः शनैः शनैर्दृष्टिपथे विधीयते ॥

नेतृब्रुवाः समवलम्ब्य बलं यदीयं नेपालशासकपदं महनीयमापुः ।
तानात्मनः सहचरांस्तरसा निहन्तुं सङ्कोचवत्त्वमपि नैवमहो व्रजन्ति ॥

स्वीकृत्य भारतकृतां निजदेशपीडां स्वाधीनतामपि च संशयितां विधाय ।
सैन्यैर्हि भारतभवैर्निजपूर्वसख्यमाप्ताञ्जनान् पुनरिमे बत घातयन्ति ॥

निदर्शनं दृष्टमहो बुटौले नेपालगञ्जेऽप्यथ मोरङे च ।
पाश्चात्त्यदुर्नीतिविषप्रसारान्नेपालभूः क्षीणतनुत्वमेति ॥

२००८।११।३।५

सप्तखाम्बरचक्षुर्भिः २००७ संमिते वैक्रमाब्दके ।
राणाकुलजदोषेणाऽन्योन्यसंघर्षहेतुना ॥

नृपतेश्च स्वमुक्तत्वं काङ्क्षतश्चरितेन च ।
भारतस्यापि राणानामपकर्षमभीप्सतः ॥

नयेन, बहुलानां हि प्रजानां च जिघत्सया ।
नेतृब्रुवा जनपदे बहवः स्थ्रितिमाययुः ॥

प्रजातन्त्रप्रवादेन साम्यवादाश्रयेण हि ।
पठितम्मन्यतामाप्ताः प्रमोदं लेभिरे बहुम् ॥

असत्यैरर्धसत्यैश्च कथनैर्नायकेरितैः ।
राणाद्वेषं प्रजाचित्ते स्थापयामासुरेव ते ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

राजभक्त्या व्याप्तचित्ता राजनीतेः पराङ्मुखाः ।
जनास्तु नृपभक्त्यैव राणाद्वेषमुपाययुः ॥

एवं प्रजाद्रोहवह्निर्नेपालविषये ज्वलन् ।
राणाश्रयं यशःस्तम्भं भस्मसादकरोत् क्षणात् ॥

इतस्ततः प्रधावन्तो भाषमाणाः वहूः कथाः ।
नेतृब्रुवाः धनं कीर्तिमात्मसात्कर्तुमुद्यताः ॥

राणानामिव तेषां च मिथः स्पर्धासमुद्भवः ।
कलहो वर्धमानः सन् प्रजानां गोचरोऽभवत् ॥

दीनाः प्रजा अपीड्यन्त शरीरायासमाश्रयन् ।
धनिनोऽपि द्रव्यनाशाच्चिन्ताग्रस्तत्वमागमन् ॥

एवं राणाश्रया शक्तिस्तेषां हस्तात्परिच्युता ।
नृपं नेतृब्रुवान् राणानाश्रयांस्त्रीन् समाश्रिता ॥

न नृपो न च राणा वा न वा नेतृब्रुवा मृताः ।
प्रजाद्रोहः प्रजानाशे ह्याश्रयाश इवाभवत् ॥

एवं पाश्चात्त्यदुर्नीती राणाकृतपदा शनैः ।
प्रजातन्त्रापदेशेन नेपालेऽलभत स्थितिम् ॥

२००८।४।११।५

लालाटिक्त्वमाप्तानां तेजोहीनं मनो भवेत् ।
निस्तेजोमनसो मर्त्या गौरवं स्वं न चक्षते ॥

यथाकथञ्चिद्दासत्वमनुभूयापि जीवनम् ।
सविलासं यापयितुमिच्छन्त्येते जनाः सदा ॥

एतेषां हृदये भक्तिः स्वप्रभुविषया पदम् ।
लभते नैव, ते भक्ता भासन्ते बाह्यभावतः ॥

स्वामिनोऽपि चलां किञ्चिद्विभुतां वीक्ष्य ते जनाः ।
स्वप्रभोश्च रिपुं भक्त्या सेवन्ते हृष्टमानसाः ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

एवमस्माभिः शास्त्रेषु बहुधा पठिताः कथाः ।
राणाकुलनिपातोऽयं प्रत्यक्षा व्यदधात्पुनः ॥

राणानां सेवका ये तत्स्तुतिपाठकतामिताः ।
तद्द्वारपूजनपरा भक्त्यावनतकन्धराः ॥

आसन् जना अहो तेषामधुना सैव पद्धतिः ।
कोइरालागृहे स्वीयमावासं तनुतेतराम् ॥

२००८।४।१२।६

वर्तमानो गृहमन्त्री विश्वेश्वरकोइरालाः पुरा वेदखखद्वि २००४ मिते वैक्रमाब्दे विराटनगरे शणश्रेणीकार्यालये कर्मकराणां व्रातीनानां 'वयमेतावता लघीयसा वेतनेन नैव जीवनोपयुक्तं साधनं लभामहेऽतोऽस्माकं वृत्तिर्वर्धनीया' इति सहठं कार्यं रुरुत्सूनां सखित्वं नेतृत्वं चागृह्णात् । तस्मिन्नेवापराधेन स राजकीयादेशेन वन्दिग्राहमगृह्यत च ।

ऐषमोऽष्टखखद्वि २००८ मिते वैक्रमाब्दे प्रजातन्त्रापदेशेन गृहमन्त्रिपदमलङ्कुर्वति विश्वेश्वरे नेपाले राजकीयेष्वधिकरणेषु कर्मकरा लिपिकराः 'वयमेतावता लघीयसा वेतनेन नैव जीवनोपयुक्तं साधनं लभामहेऽतोऽस्माकं वृत्तिर्वर्धनीया' इति गृहमन्त्रिणं विश्वेश्वरं निवेदं निवेदमपूर्णकामा संघर्षायोद्यता अभवन् । तेषां संघर्षश्च किमाकारः कुत्रत्यः कथङ्कारं च भवितेति नैव स्फुटं निर्णीतमस्ति । तेषां भविष्यतः संघर्षस्य कथां श्रुत्वैव विश्वेश्वरो महोदयः 'यः कोऽपि राजकीयः कर्मकरः कार्यं रुरुत्सति वा नगरे सामवायिकतामुपेत्योच्चैराक्रुश्य विरुरुत्सति स नूनं स्वकीयात्पदात्पृथग् भवेत्' इत्यादेशमद्य प्राचीचरत् । एतद् दृष्ट्वा नासावधिकारमीप्सुर्वेदखखद्वि २००४ मिते वैक्रमाब्दे कार्यं रुरुत्सूनां व्रातीनानां नायको विश्वेश्वरोऽत्र वर्तते । किन्तु स्वहस्तगतमधिकारं रिरक्षिषू राणानां हस्तादधिकारं ग्रहीताऽष्टखखद्वि२००८मितवैक्रमाब्दे गृहमन्त्रिपदमलङ्कुर्वन् विश्वेश्वरः कान्तिपुरमध्यास्त इति मे प्रतिभाति ।

दरिद्राणां सख्यं लषति मनुजो दीनविभवः
स तेन व्याजेन प्रथितमपि स्वं नाम कुरुते ।
करे काञ्चित् स्वल्पामपि च विभुतां प्राप्य स जनो
मदेनोन्मत्तः स्वां स्मरति नहि पूर्वां गिरमपि ॥

२००८।४।१३।७

अधुनाऽस्माकं देशे राजनीतिः प्रवेशमलभत । राणानां शासनकाले सर्वेषामधिकाराणामेकस्थतया सर्वेऽपि जनाः शक्तिवैकल्यनम्रा आसन् । तेषां च राजनीतिः सर्वात्मना राणाशासकस्य मनोविनोदात्मिकैवासीत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

वस्तुतस्तु दासमनोवृत्त्यनुकूला सा पद्धतिस्तै राजनीतिरिति परिगृहीता वभूवेति मे मनीषा। कविः कालिदास एतादृशीमेव पद्धतिं तारकासुरप्रसङ्गे वर्णयामास च, यथा

पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम्।
दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ॥ ३३ ॥

सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते।
नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥ ३४ ॥

व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात्।
न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥ ३५ ॥

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः।
उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥ ३६ ॥

तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः।
कथमप्यम्भसामन्तरानिष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥ ३७ ॥

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि।
स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥ ३८ ॥

तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितैः।
अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ॥३९॥

कुमारसंभवे द्वितीयसर्गे

अधुना शक्तेरनेकस्थतया राणामण्डलस्य कांग्रेसमण्डलस्य परस्परस्पर्धितया च शनैः शनैर्देशे षाड्गुण्यं पदं लभते। एतावता प्रजा सुखिनी भवितेति न ममाभिप्रायः। किन्तु षाड्गुण्योदाहरणानि प्राचुर्यं भजन्त इत्येव मे वक्तव्यम्।

२००८।४।१४।१

मूर्खो जनो निजहितं निजचक्षुषैव द्रष्टुं न याति विभुतामिति किं विचित्रम्।
अन्यैः प्रदर्शितमथो पुरतः स्थितं स स्पष्टं पदार्थमपि नैव हि बोद्धुमीष्टे ॥

२००८।४।१५।२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ (पाणिनिः १।१।५६)

अधुना नेपाले प्रजातन्त्रापदेशेन सुवर्णशमशेरका विश्वेश्वरादयः स्वैरं समाचरन्तो दृश्यन्ते। दोषगुणकथा विवेक्तुमसमर्थो लोकः केवलं कोलाहलं श्रावं श्रावमतथ्यमपि वस्तु तथ्यं मन्यते। प्रजातन्त्रशासने वर्तमाना दोषगुणकथा अपि नेपालवास्तव्यो जनोऽबोधहतत्वान्नैव विचारयति स्म। केवलमन्धपरम्परान्यायेन तस्मिन् सति वयमपि प्रधानमन्त्रिपदं लभेमहीत्येव चिन्ता लोकमनसि कृतास्पदाऽसीत्। अत एव राणानामेकाधिकारं वीक्ष्य सर्वतो रुद्धगतिमात्मानं मन्यमानो लोकस्तेषां राणानां विनाशाय नेतृब्रुवैः प्रतिपादितया रीत्या भृशमयतिष्ट। स्वदेशव्यवस्थां परदेशव्यवस्थां च परीक्ष्य तयोः साधीयस्या ग्रहणाय नैव प्रावर्तत नेपालवास्तव्यो जनः। अथवा किंवा करोतु वराको लोकः। यतो राणानां शासने पञ्चतन्त्रादिकानां कथात्मकानां नीतिवाक्यानामपि लेखादिकं देवंमन्येभ्यो राणाशासकेभ्यो नैव रोचते स्म। यतो राणानां वन्दिना लेखनाथकविना भाषायां निबद्धं पञ्चतन्त्रमपि चन्द्रशमशेरभीमशमशेरादीनां कुदृष्टिभाजनमासीत्। इतिहासान्निःसृता दोषगुणपरीक्षैव राजनीतिपथस्यालोकस्तम्भायते। राणाशासकानां दृष्टावितिहासरसिका राजद्रोहाभियोगार्हा भवन्ति स्म। लब्धप्रशमनाय सञ्चरतां पाश्चात्त्यानां नीत्या विवशतामनुभूयाऽस्माकं शासका यथाकथञ्चित् तेषां सत्काराय स्वविषयजमितिहाससाधनं रक्षयन्ति स्म नाम। परं किञ्चिदपि स्वजनपदजमितिहासं विवक्तुकामः पुरुषो राणानां कण्टकायते स्म। अत्र निदर्शनमितिहासरसिको बाबुराम एव वर्तते। यतः स राणानां लालाटिकत्वं स्वीकृत्यापि कियत्यापि स्वतन्त्रया प्रतिभया सञ्चरितुकामः सर्वतो रुद्धगतिरेवासीद् राणानां विनिपातात्पूर्वम्। एवं सर्वतोऽन्धतमसं समेध्य भूपतिं प्रजाश्चानवबोधकूपे निपात्य राजकीयात् कोषात्प्रचुरं धनं प्रसभं गृहीत्वा सविलासहासं समयाकरणमेवादर्शायते स्म राणाशासकानाम्।

राणाशासकानां दुर्नीतिपादपे फलवति कोइरालाशासकानां भोजनोत्सवः समजायत। प्रजातन्त्रापदेशेन लोकानां चक्षुषी रजसा पूरयित्वा स्वाभीष्टं साधयन्ति कोइरालाशासकाः। अबोधहतो जनो न पुनर्जानीते राज्य-व्यवस्थाम्। अतः कोइरालाशासका यद् यदिच्छन्ति तत्तदेव प्रजातन्त्रव्यवस्थालङ्कृतं भवति। अत्र च पूर्वेषां राणाशासकानामवमानना मुख्यतां बिभर्ति। विद्वन्मन्याः केचन राणाशासकानुचराश्च भयात् सभासु तूष्णींभूयाऽपि रहसि कोइरालाशासकान्निन्दन्ति। पूर्वं त एव राणानुचरा एकतन्त्रव्यवस्थाया वन्दितामुपगम्य प्रजातन्त्र-व्यवस्थाप्येतादृशी हि स्यादित्युच्चैराघोषयन्ति स्म। इदानीं च त एव जनाः कोइरालाशासने प्रजातन्त्रदृष्ट्या दोषमुत्पादयितुमेकतन्त्रशासनस्य च दोषं कथयितुं दृढवद्धपरिकरा लक्ष्यन्ते। एतादृशैर्जनैरिदं स्मर्तव्यं भवति – आदेशः शत्रुवद्भवति स चादेशो यस्य स्थाने जायते तस्मिन् स्थानिनि वर्तमानान् धर्मान् गृह्णातीति।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ (पाणिनिः १।१।५६)

केवलमल्विधिं नाम प्रतिवर्णं विद्यमानं भिद्यमानमसाधारणं धर्मं विहाय सर्वानन्यान् धर्मानादेशः स्थानिनो भजते।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

एवमेवात्रापि राणाशासका अपि प्रासादेषु वसन्ति स्म । कोइरालाशासका अपि प्रासादेष्वेव रमन्ते । राणाशासकेभ्यश्चाटुकारिता रोचते स्म । कोइरालाशासकेभ्योऽपि सा रोचते । राणाशासका गुणापेक्षाशून्यतामिव गत्वा स्वसम्बन्धान्वितमेव राजकीयपदेषु वरणार्हतां नयन्ति स्म । एतदेव कोइरालाशासका अनुकुर्वन्ति । परं राणाशासकानां प्रतिव्यक्ति भिद्यमान आकारादिकोऽसाधारण धर्म एव कोइरालाशासकेभ्यो भिद्यत इति ।

२००८।४।१८

अधुना श्रीमहाराजाधिराजस्य प्रासादे प्राय उत्सवो भवति । तस्मिंश्चोत्सवे मन्त्रिणस्तथाऽन्ये च ख्यातयशसोऽतिथयः सपत्नीकाः समवयन्ति । तत्र च समधुपानं भोजनं विधाय नृत्यन्ति द्वन्द्वीभूय जनाः । तस्मिंश्च द्वन्द्वे गम्यागम्यविचारो न भवति । यः कोऽपि नर्तकः स्वाभिमतया नर्तक्या साकं स्वैरं नर्तितुं प्रभवति । भूयांसो राणाकुलीना सहर्षञ्चास्मिन्नुत्सवे सामवायिकतां बिभ्रति । श्रीमहाराजाधिराजस्य प्रासादे प्रवेशं लभमानाः श्रीमन्तः स्वीये हर्म्येऽपि तादृशमुत्सवं प्रवर्तयितुं कृतोद्योगाः श्रूयन्ते । कतिपयैर्दिवसैर्वारवनितासुलभा विलासाः सतीधर्मं गलहस्तयेयुरिति केचन चिन्तयेयुः । परं नैतत्संभवितेति मे मतिः यतोऽस्माकं महाराजाधिराज एव स्वैरं विहरतीति न चिन्तनीयम् । सर्वेऽपि सुखलब्धधना एतादृशा एव प्रायो भवन्तीति न विस्मरणीयम् । प्राचीनेषु नाटकेषु काव्येष्वाख्यायिकासु चैतादृश्यः कथा भूयस्यो लभ्यन्ते । कविः कालिदासोऽपि *रघुवंश*स्योनविंशे सर्गेऽग्निवर्णस्य प्रसङ्ग एतादृशीमेव स्थितिं वर्णयामास । तस्माच्च कतिचन श्लोका अत्रोद्ध्रियन्ते ।

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।
भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥३॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु ।
ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥५॥

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।
ताभिरप्युपहृतं मुखासवं सोऽपिबद्बकुलतुल्यदोहदः ॥१२॥

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।
नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥१४॥

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।
प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन्नत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥१५॥

नूनं शास्त्रेषु विश्वासभाजो जना नृपस्यैतादृशं चरित्रं दृष्ट्वा संभ्रान्तान्तःकरणा भवेयुः । बुभुक्षाकुला बलिभिः पीड्यमाना दीनाः प्रजाश्चैतादृशं नृपं मनसा शपेरन् । परं ज्ञातधनिजीवनचरित्रो जनो विस्मयं नादधीतात्र ।

यदि वा शास्त्रोक्तेन पथा (यथादर्शितमाचार्येण कौटल्येन–

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां च प्रियं हितम् ॥)

सञ्चरेत राजा तदा न क्वापि लोकव्यवस्था मालिन्यमुपेयान्न वा राष्ट्रविप्लवेन राजवंशानां विपर्ययो नवा नवाः शासनव्यवस्था वा पदं भजेरन् । परमिन्द्रियवशवर्तिता नैतदनुमन्यते ।

२००८।४।१९

वर्तमानस्य खाद्यमन्त्रिणः सूर्यप्रसादस्यादेशेन वा गृहमन्त्रिणो नियोगेन वा साम्प्रतं राणावंश्यानां बहादुर-शमशेराग्निशमशेरहरिशमशेरनारायणशमशेरशङ्करशमशेरैकराजशमशेरयुवराजशमशेरसमरशमशेरकाणां तथा रत्नलालादीनां वणिजां तथाऽन्येषां च गेहेष्वन्नराशिः सञ्चितो वर्तत इति धिया राजकीयाः पुरुषा विचयं कुर्वते । अग्निशमशेरस्य गृहे विचये व्रीहेः खारिकाणां षट्शती समलभ्यत, समरशमशेरस्य गृहे च व्रीहेः खारिकाणामष्टशती समुपालभ्यतेति च राजकीयो घोषः । महत्तमो धान्यराशिश्च समरशमशेरस्य गृहे समुपलब्ध इति च राजकीयो घोषः ।

अत्रेदं चिन्त्यते । एकः पुरुषः सायं प्रातश्चेति दिवसस्य द्विर्भुङ्क्ते । सकृच्च स एकमानिकापरिमितेन तण्डुलेन समुत्पादितमोदनं च खादति । एवमेकस्य पुरुषस्य दैनन्दिने भोजने द्विमानिकामितं तण्डुलं पर्याप्तं भवति । एकस्मिन् वत्सरे च पञ्चषट्त्रिमितानि दिनानीति ३६५ x २ = ७३० वर्ष एकस्य मनुष्यस्य भोक्तव्यास्तण्डुलमानिकाः ।

२० x ८ = १६० एकस्यां खारिकायां मानिकाः ।

$\frac{७३०}{१६०} = \frac{७३}{१६}$ वर्ष एकस्य पुरुषस्य भोक्तव्यास्तण्डुलखारिकाः ।

पञ्चानां धान्यमानिकानां द्वे तण्डुलमानिके समुत्पद्येते इति सामान्यो नियमः ।

अतः

$\frac{७३}{१६} \times \frac{५}{२} = \frac{३६५}{३२} = ११\frac{१३}{३२} = ११\frac{१}{२}$ स्वल्पान्तरात्वात् ।

एवमेकस्य पुरुषस्य कृते वर्षे $११\frac{१}{२}$ धान्यखारिकाः सञ्चेया भवन्ति ।

यस्य पुरुषस्य पञ्चाशज्जनात्मकः परिवारो भवति तस्य कृते $११\frac{१}{२} \times ५० = ५५० + २५ = ५७५$ खारिकापरिमितो धान्यराशिरेकस्मिन् वर्षे पर्याप्तो भवति केवलाया अभ्यवहृतये । मनुष्याः प्रातरागतेभ्योऽतिथि-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

रूपेभ्यो भिक्षुकेभ्यो दानं पारावतादीनां पक्षिणां कृते कियतीनां तण्डुलमुष्टीनां विकरणं गृह्येभ्यः पशुभ्यः पक्षिभ्यश्च भोजनं तथा श्राद्धादिषूत्सवेषु स्वेषामभीष्टानां जनानां भोजनं च कुर्वन्ति कारयन्ति चेति प्रत्यक्षमेव । एवं स्थिते नेपाले प्रधानशासकवंश्यानामुच्चेषु पदेषु कृताधिरोहाणां प्रचुरैः किंकरैश्चेटीभिश्च सेव्यमानानां गृहपालितबहुविधजीवानां प्रचुरगृहजनानां पुरुषाणां गृहेषु समुपलभ्यमानो महत्तमो खारिकाऽष्टशतीपरिमितो धान्यराशिः कथङ्कारं तेषां धनसञ्चयात्मिकां लुब्धतां दर्शयेदिति न वयं जानीमः । अतः साम्प्रतिकाः शासका राणावंश्यानां तदनुगानां चापमानमेव कर्तव्यं मन्वते वा तदतिरिक्तमपि लौकिकं हितं चिकीर्षन्तीति तु काल एव प्रत्यक्षीकारयेत् ।

२००८।४।२०

मुस्लीमानां रूढिमूलां व्यवस्थां धर्मश्रद्धामन्धभावोपपन्नाम् ।
हिन्दूद्वेषं वर्धयत् सर्वयत्नैः पाकिस्तानं स्वां स्थितिं सन्दधाति ॥

हिन्दूजातिद्वेषभावाश्रयेण लब्धख्याति प्राप्तसत्त्वं च राज्यम् ।
पाकिस्तानं साम्प्रतं भारतेन स्पर्धां कुर्वत् वर्तने नः समक्षम् ॥

नेपालीयान् पीडितान् भारतेन हिन्दून् राणान् स्नेहदृष्टचैव पश्यत् ।
पाकिस्तानं साम्प्रतं मण्डलीययोनेश्चारं पाठयद् वर्ततेऽग्रे ॥

एवं दृष्ट्वा बुद्धिमान् मण्डलानां चारं सम्यग् बोद्धुमीहेत यत्नात् ।
तस्याज्ञानात् कल्पनामात्रसारे वृत्ते धूर्तैश्चालिते कः प्रतीयात् ॥

२००८।४।२२

अष्टखखद्वि २००८ मिते वैक्रमे श्रावणस्य चतुर्विंशे दिवसे हिरण्यशमशेरो दिवमगच्छत् । अयं श्रीभीमशमशेरस्य भोगिन्यामुत्पन्नः पुत्र आसीत् । अस्य जन्म च १९४३ वैक्रमे बभूव । अयं वीरचन्द्रयोः शासनकालेऽनौरसत्वेन प्रधानमन्त्रिपदभाक्षु राणावंश्येषु गणनालेख्यं नाप । १९८६ वैक्रमे दिवं गते श्रीचन्द्रे प्रधानमन्त्रिपदमधितिष्ठति च श्रीभीमेऽयं सानुजः सापत्यः प्रधानमन्त्रिपदभाग् व्यधीयत पित्रा । विवशाश्चन्द्रात्मजा अन्ये च तत्तूष्णीमसहन्त । श्रीवीरस्यानौरसाः पुत्रा रुद्रादयः स्वदलस्य वृद्धया प्रमोदमभजन्त । एवमप्रज्ञप्तो नियमो राणाकुलस्य दुर्विपाकेन प्राज्ञप्यत ।

तदनु च विवृद्धायामौरसानौरसदलजायां राणाकुले परस्परस्पर्धायां १९८९ वैक्रमेऽब्दे दिवं प्रयाते श्रीभीमे नवे प्रधानमन्त्रिणि श्रीजुद्धे चौरसदलपक्षपातिनि बलवत्त्वमापुश्चन्द्रात्मजाः । १९९० वैक्रमाब्दे चैत्रे भूकम्पमनु श्रीजुद्धेन सर्वेऽप्यनौरसा राणावंश्या हृतप्रधानमन्त्रिपदाधिकारा अक्रियन्त । विभिन्नेषु स्थलेषु ते देशरक्षक-तयाऽस्थाप्यन्त च । अयं हिरण्यः पूर्वं पौरस्त्यविभागे कृतपदः पश्चाद्वीरगञ्जे लब्धाधिकारोऽभवत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

२००२ विक्रमाब्दे राज्याधिकारं त्यक्तवति श्रीजुद्धे प्रधानमन्त्रिपदमलङ्कुर्वति च श्रीभीमस्यौरसपुत्रे श्रीपद्मे तदनुजो हिरण्यः पुनरपि नेपाले महनीयं पदं प्राप्तुमयतत । तस्मिन् कर्मणि च तस्य सहायो वर्तमानोऽर्थमन्त्री तदीयः पुत्र एव सुवर्णशमशेर आसीत् ।

इत्थं सुवर्णेन प्रेरितः श्रीपद्मो भारतेंऽग्रेजानामधिकारत्यागमनु नेपालेऽपि राजकीयेषु कार्येषु प्रजानां प्रवेशं साधुममन्यत । तत्फलं च २००४ वैक्रमाब्दस्य नियमो नेपाले प्रावर्त्यत । परं तस्य नियमस्य घोषणमनु चन्द्रात्मजैर्जुद्धात्मजैश्च भृशं पीडितः श्रीपद्मो नेपाले वस्तुमपि नापारयत् । रुदंश्च स नेपालान्निर्गच्छन् सर्वैः प्रत्यक्षीकृत एव ।

भारतं गत्वापि भारतप्रधानमन्त्र्यादिभिः संमिल्य मासद्वयाधिकं कालमयापयत् सः । न तु स्वस्य त्यागपत्रमददात् । ततश्च नेपालस्थै राणावंश्यैर्मोहनादिभिः साम्ना दानेन (वार्षिक्या लक्षत्रयरूप्यात्मिकया वृत्त्या) च प्रयुक्तः सोऽन्ते त्यागपत्रमददात् । तत्फलं च २००५ वैक्रमे श्रीमोहनः प्रधानमन्त्रिपदमभजत ।

श्रीमोहनाय तदनुजेभ्यश्च नारोचत स्वाधिकारहानिर्नाम प्रजाभ्यो दीयमानः कश्चनाधिकारः । अत एव प्रतिज्ञाताऽप्यायव्ययगणना नादर्श्यत । न वा कस्मिंश्चिद्विषये प्रजानां प्रवेश एव व्यधीयत । नूनं पितृप्रहृतेनाध्वना सञ्चरितुकाम आसीच्छ्रीमोहनः ।

तदनु २००६ वैक्रमाब्दे शीततौ भारतं जिगमिषन् श्रीमोहनो भारतस्य दृष्टौ स्वमपि प्रजातन्त्रवादिनं घोषयितुं नाममात्राधिकाराः पाञ्चालिका अस्थापयत् । भारते चायं महनीयेन सत्कारेणापूज्यत । ततः प्रतिनिवृत्तः श्रीमोहनः स्वमवन्दमानानां हिरण्यादीनां धनरोधनमकरोत् । नूनं राणाद्रोहिणि कांग्रेसे हिरण्यादीनां कश्चन सम्बन्ध आसीत् । परं तत्कालपर्यन्तं न वा कांग्रेसे तादृशी शक्तिरेवासीन्न वा हिरण्यादयः प्रत्यक्षं राणाद्रोहमेवाकुर्वन् ।

तदनु च स्फुटमेव राणाद्रोहमकुर्वन् हिरण्यादयः । तदीयः पुत्रः सुवर्णश्च राणाद्रोहिणामग्रणीतामभजत । तदीय एव कोषश्च निर्धनानां कोइरालादीनां महान्तमुपकारमकरोत् । एवमनौरसराणानां कोषेण तेनैव कोषेण सञ्चितेन वलेन च कांग्रेसो राणाद्रोहं सर्वतः प्रासारयत् । यत्फलं च नः प्रत्यक्षमेव ।

२००८।४।२६।६

कोइरालारेग्म्यादयो भारतीयसमाजवादिदलनेतृणां जयप्रकाशलोहियादीनां साहाय्येन भारत आङ्ग्लाना-मधिकारान्मुक्ते नेपालीराष्ट्रियकांग्रेसनाम्नैकां सभां रचयामासुः । सा च सभा राणाद्रोहिणी जन्मत एव वभूव । अतथ्यैरर्धतथ्यैश्च प्रजल्पनैर्लोके राणाद्रोहप्रसारणं सा सभा सर्वतोऽकरोत् । २००४ वैक्रमे विराटनगर आवेशनशालोपद्रवापराधे निगृहीते कोइराले राष्ट्रियकांग्रेसाध्यक्षतामगच्छद्रेग्मी । पुनर्मुक्ते कोइरालेऽध्यक्षतां जिघृक्षति तयोरन्योन्यस्पर्धया वैरबीजं समुदपद्यत ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पुनरनौरसानां राणावंश्यानां साहाय्यमादाय प्रभुतां प्राप्ते कोइराले रेग्मी तदीयाचरणमप्रजातन्त्रात्मकमाघोषयन् नेपाले सुवर्णशमशेरकाणां कोइरालादीनां चक्षुःपीडाकरोऽजायत । परस्परमसत्यैरर्धसत्यैश्च प्रलपनैर्निन्दामाचरत्सु कोइरालाकेषु रेग्मिकेषु च सुवर्णशमशेरकाः कोइरालादयः प्रजादृष्टावुपहास्यतामिव शनैः शनैरयान् । स्वया पश्यतोहरतां वृत्या सविलासं जीवनं यापयन्तो राणावंश्या मोहनादयस्तदीयाः किङ्कराश्च निसर्गादेव सुवर्णशमशेरककोइरालाद्वेषिणि रेग्मिके गणे समुत्पन्ने प्रमोदमभजन् । यतस्तेषां प्रजापीडनेन स्वकोशपूरणं गङ्गदत्तायमानेन सुवर्णशमशेरेणैव व्यहन्यत । रेग्मिको गणः स्वेषु प्रवचनेषु भरतशमशेरकस्य गोरखादलस्य सुवर्णशमशेरकेण नेपालीकांग्रेसदलेन समतां विधाय मोहनादीनां प्रीतिमवर्धयच्च । अनेनैव हेतुना मोहनादयो रेग्मिकं गणं धनेनान्वगृह्णन्निति श्रूयमाणो लोकप्रवादः सत्य एवेति मे मनीषा । अन्यथा दरिद्राणां रेग्म्यादीनां शनैः शनैरुपचीयमानं प्रत्यक्षं सानन्दं जीवनं कथङ्कारमुदियात् ।

एवं प्रवृद्धे जनप्रवादे किमपि जनहितं कर्तुमशक्नुवन्तः स्वयमेव प्रज्वलितं प्रजाद्वेषवह्निं प्रशमयितुमकिञ्चित्करता-मनुभवन्तः प्रजापीडकस्य राणाकुलस्यानौरसेन पुत्रेण गङ्गदत्तायमानेन सुवर्णशमशेरेण पाल्यमानाः कोइरालादयः स्वमधिकारं प्रतिदिनं क्षीयमाणमवलोक्य स्वप्रभोः सुवर्णशमशेरस्य पूर्वजैः परिचालितया पश्यतोहरतां वृत्त्यैव स्वं हितं वीक्षमाणाः स्वानुचरतामिव प्रपन्नं सुखिम(सिक्किम)वास्तव्यं हरिप्रसादप्रधानं प्रधानन्यायाधीशं विधाय करणभूतेन तेन स्वसपत्नगणस्य नाशमैच्छन् ।

हरिप्रसादोऽपि महनीयं वैभवपदं समवाप्य प्रभुहितं विधित्सुः स्वप्रभुद्वेषिणो रेग्मिकान् निग्रहीतुं 'कर्णे तैलं निधाय वसति न्यायाधीशः' इति राष्ट्रियकांग्रेसपत्रे लिखितं वाक्यं न्यायाधिपतेः स्वस्योपरि कृतं वाक्पारुष्यं साधयन् द्वाभ्यां सहायाभ्यामुपेतं रेग्मिणं षड् मासान् कारावासेन रूप्यकाणां पञ्चशत्या दण्डेन च स्वं पूर्वं कर्तव्यजातमदर्शयत् । ततश्च सम्प्रवृद्धे केनचनांशेन प्रजावैराग्ये सिंहप्रासादे जायमानेनोपद्रवेण ताडिते च महाजने तद्व्याजेनाऽप्राप्ताधिकारेषु कोइरालाद्वेषिषु नेपालोपत्यकायाः पुरत्रयेऽप्यापणानां निरोधनेन प्रजाविरोधं वर्धयत्सु मातृनवमीदिने कोइरालाज्ञया गृहीतेषु तथाविधां परिस्थितिं विलोक्य क्षुभितेषु बहुषु जनेषु मोहनायमानः कोइराला दिनद्वयात्पूर्वमेव लब्धराजकीयाज्ञानां सभानां स्थितिर्भवितेति सभाविधातॄन् जनान् निगृह्णन् रिरक्षिषति स्वं पदम् ।

२००८।६।१५

इतः पुरा वर्षशतद्वयीभवो मल्लान्वयः कान्तिपुरीपुरन्दरः ।
जयप्रकाशः परदेशजान् नरानाभ्यन्तरान् संविदधे ह्यशङ्कितः ॥

नृपोऽस्मदीयोऽप्यधुनातनः पुनर्गोविन्दनारायणनामशालिनि ।
बाह्ये जने स्वं सचिवत्वमाक्षिपन् जयप्रकाशानुकृतिं करोति किम् ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

प्रजाः स्वकीयाः स्वनयेन दुःखिताश्चकार मल्लो नृपतिर्यथा पुरा ।
तथैव शाहान्वयसंभवो नृपो विधास्यतीति प्रतिभाति मे हृदि ॥

२००८।७।१८

बौद्धो धर्मो भारते रूढमूलः शुद्धाचारैः पावयंल्लोकमेतम् ।
आभूपेऽस्मिन् मण्डले मानवीये दीर्घं कालं व्यश्नुते स्म प्रतिष्ठाम् ॥

तस्मिन् धर्मे लोककल्याणमिच्छौ प्रज्ञाभाजां श्रद्धया वर्धमाने ।
धूर्तैः कैश्चित् स्वार्थजीवातुरूपं द्वारं किञ्चित् स्वप्रवेशे व्यधायि ॥

तेषामेव स्वार्थजालोपरुद्धो सोऽयं धर्मो रूपमाप्त्वान्यदेव ।
मुस्लीमानां भारते हस्तमाप्ते तेषामस्त्रैश्छिन्नमूलो बभूव ॥

नेपालेऽस्मिन् धर्मभावोपपन्ने धर्मं लोकः श्रद्धया सेवते स्म ।
अन्योन्येषां स्पर्धमानोऽपि लोको धर्मं दृष्ट्या शुद्धया वीक्षते स्म ॥

तस्माद्धेतोर्धर्ममूलो विरोधो नेपालेऽस्मिन् नाप रूढां प्रतिष्ठाम् ।
शैवा बौद्धा वैष्णवास्तान्त्रिकाश्च स्वानाचारांश्चक्रिरे धर्ममूलान् ॥

अस्मिन् काले बाह्यनीतेः प्रसङ्गाद् धर्मं नीत्या वीक्षते मर्त्यसङ्घः ।
स्वैराचारान् सेवमानो मनुष्यः कश्चिद्धर्मं साधनं स्वं विधत्ते ॥

नव्यं रूपं बिभ्रता सौगतेन मार्गेणायं स्वार्थमीप्सुर्नवीनः ।
नेपालीयः शासकः सौगतस्य प्राच्यं धर्मं नव्यरूपं विधित्सोः ॥

भिक्षोः सख्यं लब्धुमिच्छुस्तदीयप्रीत्यै किञ्चिद् द्रव्यजातं विनीय ।
पाश्चात्यानां वाचमासेवमानः किञ्चिच् शिष्टं कीकसं सत्करोति ॥

२००८।७।२०

विद्यां हित्वा वावदूकत्वमाप्तानुग्रं भावं वाग्भिरेवोपन्नान् ।
छात्रानाप्तान् भाषणैः कर्तुकामा नेतृत्वं स्वं कुर्वते रूढमूलम् ॥

एवं कृत्वा धूर्ततां स्वां निगूह्य राणाद्वेषी सौख्यमीप्सुर्नवीनः ।
नेपालीयः शासकः स्वं प्रभावं नेपालेऽस्मिन् ख्यातिमाप्तं चकार ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

किञ्चित् कार्यं संविधातुं न शक्ते राणानीत्या प्राज्यरिक्थं जिहीर्षौ ।
बाह्यं कञ्चिच् श्रद्धया वीक्षमाणे नव्ये लोकः शासके नैव तस्थे ॥

पूर्वं राणाद्वेषिणो ये बभूवुर्मर्त्यास्तेऽमी शासकेऽस्मिन् नवीने ।
भूयो द्वेषं वर्धयन्तः स्ववृत्तिं त्रातां कर्तुं चेष्टमाना विभान्ति ॥

सख्यं तेषामाप्य भूयोऽपि शिष्या विद्यां हित्वा नेतृतामाचरन्तः ।
दण्डं नव्याच् शासकादाप्य भूमिं रक्तैः स्वीयै रक्तभावं नयन्ति ॥

२००८।७।२१।४

राणाग्रणीर्मोहनो यां मर्यादामकरोत् पुरा ।
स्वस्याः शक्ते रक्षणाय प्रजाशक्तिनिरोधिकाम् ॥

यामेव भङ्क्तुमनसः कोइरालादयः पुनः ।
कष्टं कारागेहवासं मोहनादेशजं ययुः ॥

स्वस्मिन् हस्त आप्तवत्यां शक्तौ तस्याः स्थिरीकृतौ ।
गृहमन्त्री कोइरालास्तयैव मोहनायते ॥

प्रजानां चित्तजं भावं निरोद्धुं कृतसाहसाम् ।
तां मर्यादां नाशयितुमुद्यताः सन्ति केचन ॥

एवं कष्टो हि संघर्षः प्रजाभिः सह मन्त्रिजः ।
नेपालं क्षुभितं कुर्वन् वर्तते नः समक्षतः ॥

अस्मिन्नेव च संघर्षे कोइरालाकुधुङ्गवः ।
वह्निरेकं च तरुणं छात्रं भस्ममयं व्यधात् ॥

सर्वानपि जनांस्तस्मिन् संघर्षे क्षतशालिनः ।
कोइरालाद्वेषभाजः स्नेहदृष्ट्या व्यलोकयन् ॥

औषधागारशयनं शहदीनं व्रणाङ्कितम् ।
सौखशायनिको भूत्वा मोहनोऽगात् स्वयं पुनः ॥

एवं दृष्ट्वा चलच्चित्तं चञ्चलां च परिस्थितिम् ।
न नमेत् कः सुधीमानी कौटल्यं मार्गदर्शकम् ॥

२००८।७।२४

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

विद्यार्थिनः स्वैः प्रलापैरुन्मत्तानिव कुर्वता ।
नेतृब्रुवेण लोकेन पूर्वं स्वार्थो व्यधीयत ॥

विद्याविमुखतामाप्तान् स्वैरमाचरतोऽनिशम् ।
वाक्पारुष्याप्तयशसश्छात्रान् स्तुत्या नियोजयन् ॥

नेतृब्रुवो जनपदं निजं मूर्खत्वभाजनम् ।
विधाय राज्यं सकलमात्मसात् कर्तुमिच्छति ॥

नो चेत् कथङ्कारमहो राणानां शासनस्थितौ ।
छात्राणां स्वैरमाचारं प्रशंसन् नायकब्रुवः ॥

संप्राप्तराज्याधिकृतिश्छात्राननपिधायकः ।
अधुना भाषणपरान् सर्वांश्छात्राञ्जिघृक्षति ॥

बालकस्य च शिष्यस्य शोणितेन धरातलम् ।
रक्तं कुर्वन् विरक्तत्वं लोकानां च जुघुक्षति ॥

२००८।७।२५।१

अधुना विषमा परिस्थितिर्जगदेतद्भृशमेव पीडितम् ।
तनुते स्मृतिलोपमीयुषां न नृणां क्वापि च सुस्थिता गतिः ॥

वचनं परकीयमाश्रितो महिमानं परमाप्तुमुत्सुकः ।
बहुलः कलहोत्सुको जनो लपनैरेव जगज्जिगीषति ॥

२००८।७।२६।२

विश्वेश्वरस्य हननाय समुद्यतोऽयं गोर्खादलाग्रसरतां प्रथितां दधानः ।
राणान्वयो भरतनामक एष इत्थं वाचं जनेषु बहुलेष्वकिरन् नवीनः ॥

नेपालशासकगणोऽधिगतोच्चमानः पूर्वं क्रमेण गलिते विभवे स्वकीये ।
कुर्वन् स्वकीयपदहानमहो इदानीं मुञ्चंस्तमेव भरतं श्वसितं विधत्ते ॥

२००८।७।२७।३

कृष्यादिभिः कर्मभिरात्मगेहजां विधाय वृत्तिं सुखमेव तस्थुषाम् ।
अस्माकमस्मिन् विषयेऽपि साम्प्रतं न वीक्ष्यते क्वापि च सुस्थिता गतिः ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

दारिद्र्यवेगेन समन्ततो धरां विचिन्वता लोभजयित्वमीप्सताम् ।
यूरोपजानां करगे च भारते तद्वृत्तिसाङ्कर्यमभूत् पदे पदे ॥

विदेशजैर्वस्तुभिरापणा इमे सुपूरिता भान्ति जनाक्षिनन्दनाः ।
दारिद्र्यदावानलदग्धमानसाः पदे पदे सन्ति जना अनिर्वृताः ॥

न लभ्यते किञ्चन वृत्तिसाधनं वृत्तेर्विलोपान्मनुजैरितस्ततः ।
दन्दह्यते लोकमियं परिस्थितिर्बुभुक्षितः कुत्र शमं परीप्सति ॥

प्राचीनविद्या लयमैच् शनैः शनैर्नवीनविद्या न च सुस्थिताऽभवत् ।
महर्घतामाश्रितया नवीनया न शिक्षया मर्त्यगणोऽप्ययुज्यत ॥

वृत्तेर्विनाशात्कृशतां गतो धने विद्याविनाशाच्च धियापि वर्जितः ।
पदे पदे जीवनहेतवे जनः प्राप्नोति कष्टां विषमां परिस्थितिम् ॥

अतो हि नेतृब्रुवतां समाश्रिता वाग्मित्वमाप्ताः कति धूर्तमानवाः ।
प्रलभ्य लोकं बहुलं क्षुधाकुलं स्वनेतृतां रक्षितुमीशते सुखम् ॥

२००८।७।२९

आङ्ग्लानां सखितामुपेत्य नृपतिम्मन्यत्वमासेदुषां
राणानां कुलजो मदोत्कटमनाः श्रीमोहनः प्राकृत ।
अन्याय्येन पथा यथा नरपतिं तद्वत्पुनर्भूपतिः
स्थित्वा भारतवीक्षणे प्रकुरुते चन्द्रात्मजान् संप्रति ॥

२००८।८।१६

राणानां विनिपातनेन महितां ख्यातिं लषन् भावुक
ऐश्वर्यं सुखितामभीप्सुरलसो नेतृब्रुवानाश्रितः ।
क्ष्मापालः स्वहितं विवेक्तुमपि नो प्रज्ञापराधात्क्षमो
लोकानां हितसाधनं कथमहो कुर्याद्वराकोऽधुना ॥

पाश्चात्त्यैः प्रथितान् विलासविषयान् दीव्यन्नदृष्टक्रियः
प्राचीनेन नवेन वापि नृपतिज्ञानेन दूरोज्झितः ।
धूर्तैर्नायकमानिभिः कुचरितैः सर्वात्मना वञ्चितो
भूपालो जनताहितं कथमहो कुर्याद्वराकोऽधुना ॥

२००८।८।२

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अधुना मनुजा इतस्ततो निजनेतृत्वदृढत्वमीप्सवः ।
प्रतियोजितधूर्तभावना जगदेतत् क्षयमानयन्त्यहो ॥

जनपीडनमेव सन्ततं गणयन् नीतिसृतेः पराङ्मुखः ।
अनधीतनिजस्थितिः खलः सकलः शासकतां समीप्सति ॥

जननायकमानिचेतसो वचनैरेव जगज्जिगीषतः ।
अबुधस्य जनस्य सङ्गमात् विकलत्वं नरलोक ऋच्छति ॥

अथवा समयोचितां गतिं स्वहितं चैव न वीक्षितुं क्षमः ।
नृपतिर्निजबुद्धिदोषतो जनतां स्वं च समं जिघांसति ॥

२००८।८।३

अहो अहिंसा

नवीनैः स्वैर्मन्त्रिभिः सहितो महाराजाधिराजो नवीनेन प्रस्थानेन सञ्चरिष्णूनां बौद्धभिक्षूणां प्रीतये किमपि कर्तुकामोऽस्तीति वृत्तपत्रात्पूर्वं मयाधिगतमासीत् । ततस्तथागतस्य प्रधानशिष्यतामधिगतयोः शारिपुत्र-मौद्गलायनयोरस्थीनि नेपालमानाययति विमानेन ससचिवो महाराजाधिराजोऽधिकपञ्चदशैश्च दिनैस्तयोरस्थ्नो-र्नेपालोपत्यकायां स्थाने स्थाने प्रदर्शनं पूजादिकं चापि भवतीति वृत्तपत्रादेवावाबुध्ये ।

इतो वर्षाणां शतेन पूर्वं मध्यभारते साँचीस्तूपे समुपलब्धे इमे अस्थिखण्डे आसन्नशतानि वर्षाणि लण्डने प्राचीनवस्तुसङ्ग्रहागारमध्यास्याधुना भारते वम्भ्रम्येते इति च मया पूर्वमेव भारतीयवृत्तपत्रादधिगतमासीत् । प्रतिदिनमितिहासं पठितुर्मम मनसि तथागतो महनीयां स्थितिं बिभर्त्ति । यथाशक्ति च मया केचिद् बौद्धग्रन्था अप्यवालोक्यन्त । तथागतेन स्वयमाचरितेन पथा सञ्चरितुकामो विरागमाप्तो जनो नियतमेव स्वस्मिन् मानसे निर्वृत्तिमाप्नुयादिति च दृढं विश्वसिमि । अहं च बौद्धं धर्मं मोक्षप्रधानं मन्ये मुमुक्षोरेव सिद्धार्थस्य देशिकत्वात् । भारते लब्धप्रशमनाय समुद्यतस्याङ्ग्लराज्यस्य सत्रिभिः प्रयुक्ताः पुरातत्त्वविषयका बहवो विषया मम मानसे प्रतिक्षणं नरीनृत्यन्ते । तेष्वेव विषयेष्वेकोऽयमपि विषयस्तेषां बौद्धधर्मानुराग इति मम मनसि प्रतिभाति । षाड्गुण्यग्रस्तमानसानां सत्यदयार्जवादिभ्यो दवीयस्तया वर्तमानानां तेषां समाधिनासाद्यं परमगहनं तत्त्वं स्वरूपं दर्शयेदिति वक्तुं तु सङ्कुचति मे च जिह्वा ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अत एव पूर्वमेवाधिगतवृत्तान्ततया तयोरस्थ्नोर्ज्ञातचरतया चैकादश्यामपि मांसाशिनो महाराजाधिराजस्याहिंसादिव्रतस्य, प्रत्यक्षतया च परःशतान्पुरुषान्निहन्तुर्विश्वेश्वरस्य महाराजाधिराजविश्वेश्वराभ्यां प्रवर्तितेऽस्मिन्नस्थिदर्शनमहोत्सवे नासीत् काचिन्मम महती प्रीतिः ।

कार्तिकमासस्य विंशे दिवसे महतोत्सवेनास्थिकरण्डकं गृह्णन् महाराजाधिराजष्टुण्डिखेले मया दृष्ट आसीत् । परं तत्रैवाहमहमिकया धूमशकटीमध्यासितानां भिक्षूणां दर्शनेन कृतार्थतामिवागच्छत् तद्विषयका मदीया जिज्ञासा ।

ततः परं तद्विषयके व्याख्यानादिप्रपञ्चे यात्रासमाजे च लघ्वीमपि भावनां नाहमकरवम् ।

अद्य प्रातः स्वगृहसमीपवर्त्तिनि काठेसिम्भूनामके विहारे तयोरस्थ्नोर्वर्तमानतयाऽचैव तयोर्बिमानेन भारत गन्तृतयाऽऽत्मनश्चेतिहासरसिकतया दिदृक्षुरहं तत्रागमम् । तत्र च परितो वह्न्यस्त्रपाणिभिर्मुक्तिसैनिकैः परिवृतं लघुनि मण्डपे पीताम्बराभ्यां भक्तेभ्यः पुष्पं ददद्भ्यां पूजां गृह्णद्भ्यां भिक्षुभ्यां पुरःस्थापितमस्थिकरण्डकचैत्य विलोकयतो मम मनसि सहसा प्रादुरभवद्विचारः किमियमेवाहिंसेति ।

यदि नाम वह्न्यस्त्रपाणयः परःसहस्रमनुजघातका रक्षादलपरनामका इमे मुक्तिसैनिका (कांग्रेसानुचरा भटाः) न स्युस्तर्हि राज्यं शस्त्रं धनं गेहं च विहाय प्रव्रजितस्य ध्यानमहिम्नाधिगतबुद्धत्वस्य तथागतस्य महिमापि न स्यादिति स्फुटीभवत्येतत्कृत्यदर्शनात् ।

अतः प्रकरणप्राप्तं किञ्चिच्चिन्त्यते –

अस्माकं राणाशासकाः सदैव स्वां स्थितिं द्रढयितुकामा आसन् । ते हि सर्वेभ्योऽपि वस्तुभ्योऽधिकारं धनं च महीयो मन्यमानानां सांसारिकाणां पुरुषाणां समानधर्माण आसन्निति ते गर्हणीयतामपि न भजन्ति लौकिकदृष्ट्या ।

अत एव ते नवीनस्य कस्यापि विचारस्य प्रवर्तनं स्वदेशे मा भूदिति निरन्तरमचिन्तयन् । नवीनविचारधाराऽपि तेभ्यो नारोचत । परं ते सनातनेन पथैव गन्तुकामा आसन् । तेषां सनातनो धर्मो नाम प्राचीनो धर्मो नासीत् । किन्तु भारतेशस्य दासत्वमपि स्वीकृत्येव महाराजाधिराजं प्रजाश्च समं निगृह्य स्वाधिकाररक्षणमेव तेषां सनातनो धर्म आसीत् । अत एव ते प्राचीनस्यापि कस्यापि प्रस्थानस्योद्धाराय नायतन्त । यथाकथञ्चिद्वर्तमानेन पथा सञ्चरणमेव तेषामभीष्टमासीत् ।

भारत आङ्ग्लानां प्रभुतायां व्यश्नुवानायां तद्विरोधं स्फुटं कर्तुमशक्नुवन्तो धर्मापदेशेन केचन मनुष्याः प्रजासु बहुविधान् तर्कान् व्यवस्थापयामासुः । तेषु केचन देशहितकामा बभूवुः । केचन स्वार्थदग्धहृदया अपि बभूवुः । भवतु चैतद् विषयान्तरम् ।

एवं धर्मापदेशेन भारते समागतां काञ्चिल्लघ्वीमेव जागर्तिं वीक्ष्य शङ्किता राणाशासका नवीनस्य धर्मप्रस्थानस्य स्वदेशे प्रवेशं न्यषेधन् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आङ्ग्लसचिविभिरेव प्रदर्शितेन पथा सञ्चरमाणाः केचन जना भारते बौद्धधर्मापदेशेन नवीनां काममपि संन्यासपद्धतिमाकलय्य स्वां स्थितिं महनीयां चक्रुः । एतादृशेषु मनुजेषु केचन आङ्ग्ला नरः शत्रुतामुपेत्य गान्ध्यादीनामनुयायितामपि जग्मुः ।

एवं नवीने भिक्षुप्रस्थाने भारते जाग्रति नेपालेऽपि केचन वौद्धधर्मापदेशेन नवीनां पद्धतिं प्रसारयितुमैच्छन् । ते च सहसैव राणाशासकैर्न्यषिध्यन्त । अत एव ते तदनुगामिनश्च स्वभावत एव कृत्यपक्षतामगृह्णन् ।

सममेव स्वैराचारं कुर्वन्तो महाराजाधिराजो राणाशासका नेतृब्रुवाश्चापि स्वार्थभेदेनेदानीं द्विधा विभक्ता दृश्यन्ते । प्रजातन्त्रापदेशेन महाराजाधिराजस्य तदनुगामिनां नेतृब्रुवाणां च व्यश्नुवाने प्रतापे तेषां प्रत्यक्षं स्वैराचरणं वीक्ष्य विरक्ता भवेयुः प्रजा इति बुद्धया राणाशासकानुयायिभिर्धर्मसङ्घो व्यवास्थाप्यत ।

राणाशासकानां प्रिया यथेच्छं विहरन्तो धनायन्त एव तेषां नेतृतामगृह्णन् । यदीयः कीर्तिस्तम्भश्च श्रीपशुपतेरन्तिकं वनकालीप्रदेशमलङ्करोति ।

एवं धर्मानुरक्ताः प्रजा विरक्ततां भजेयुरिति स्वं स्वैराचारं धर्ममिति ख्यापयितुकामाः समहाराजाधिराजा नेतृब्रुवाः राणाकृत्यपक्षतां श्रितानां सुखमीप्सूनां भिक्षुकम्मन्यानां तदनुगामिनां च प्रीतयेऽभवन्निति ।

वह्न्यस्त्रपाणिभिर्मुक्तिसैनिकैः परिवृतमितिहासवस्तुभूतमस्थिमात्रं वीक्ष्यान्यथा को वा धीमान् महाराजाधिराजस्य नेतृब्रुवाणां च मुखेभ्योऽहिंसामाहात्म्यं श्रुत्वा तत्र प्रत्ययं दधीत ।

धर्मापदेशेन जनान् प्रतार्य स्वार्थं विधातुं बहवो मनुष्याः ।
चरन्ति तेषां चरितं विवक्षुं कौटिल्यधीरं न नमेन्नरः कः ॥

२००८।८।७५

दासत्वमेव मनसा प्रथमं गतानां सद्वस्तुवीक्षणपरप्रतिभाच्युतानाम् ।
नानाविधं सुखचयं लषतां जनानां संदृश्यतां चरितमत्र किमाकृतीदम् ॥

स्वैः बान्धवैः सह विरुध्य परस्य दास्यं स्वीकृत्य वंशजनितां गुरुतां स्वकीयाम् ।
नीचैर्निपात्य कनकं लषतां जनानां सन्दृश्यतां चरितमत्र किमाकृतीदम् ॥

विद्याविहीनमनसां विटवेष्टितानां दीनान् निपीड्य सदनं भरताममीषाम् ।
संमार्जनीर्निजकरे दधतां कुलस्य द्वेषाच्चरित्रमिदमेति किमाकृतित्वम् ॥

२००८।८।८

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

राणान्वयस्य पदमाश्रयतां नराणां बाहुल्यमेव नवशासकसिद्धिरस्ति ।
राणान्ववायगतकोपमनोदशेभ्यः पुंभ्यो हि बिभ्रति भयं नवशासकाश्च ॥

दासानुदासपदवीधृतमानसानां पुंसां महास्थिततया हतधीर्वराकः ।
पूर्वो हि शासकगणो न विवेद मृत्युं व्यादाय वक्त्रमखिलं स्वपुरोऽवतीर्णम् ॥

तद्वत् तथाविधनरैः कृतपादपूजः साफल्यमाप्य धृतगर्वभरः प्रमत्तः ।
स्वां संविदं च विजहत् कतिभिर्हि घस्रैर्गन्ता स्वपूर्वजगतिं नवशासकोऽयम् ॥

२००८।८।९।७

साम्प्रतं परबलेन विवत्सोः स्वं हितं स्वयमहो न विधित्सोः ।
राजनीतिविमुखस्य जनस्य दृश्यतेऽत्र नगरेषु चरित्रम् ॥

स्वे हिते परिचयं न विधाय स्वं सुखं द्रुतमवाप्तुमधीरः ।
किं करोत्यलसधीरिति चित्रं दृश्यतेऽत्र नगरेषु चरित्रम् ॥

भाषणैर्जगदिदं विजिगीषुः सम्मुखं च समरं विजिहासुः ।
कातरत्वमपि शान्तिपदेन वक्तुमिच्छति जनो वकवेषः ॥

२००८।८।१०।१

बाह्याश्रयात् स्वनृपतिं ह्यवमन्यमानाश्चन्द्रात्मजा भरतवर्षजदास्यमेत्य ।
स्वं गौरवं जनपदं च निपातयन्तः कर्तव्यबोधविधुरा न लसन्ति दीनाः ॥
दीनाः प्रजाः परिनिपीडय सुखं वसन्तः शस्त्रक्रियासु विमुखा नयनैपुणे च ।
किंशासकाः कतमया प्रलयं कुरीत्या यान्तीति दर्शनमिमे ननु चन्द्रपुत्राः ॥

२००८।८।११।२

श्रीकेसरो जनहिताय कदापि किञ्चिच्चक्रे पुरेति कथनं तु वयं न विद्मः ।
दारान् सुतांश्च सममेव निगृह्य कामाचारत्वमेव विदधे स इति स्फुटं नः ॥
एवंविधोऽपि स जनः पुनरत्र राज्यं राणाकुले जहति शत्रुगणैः प्रयुक्ते ।
सत्याश्रिते शुभविधौ पठनैकसाध्ये द्रव्यं ददाति बहुलं तृणवत् प्रहृष्टः ॥
राणाकुलस्य यशसैव हि वंशजानां मन्त्राधिकारविधुरेऽपि च मन्त्रिवर्गे ।
स्थानं महत् स लभते रिपुहस्तदत्तं चैतन्निरीक्ष्य किमु ना हृदये दधीत ॥

२००८।८।१२।३

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

आडम्बरेण सुकृतित्वमुपाश्रितस्य विद्वद्भुवस्य मनुजस्य सहत्वमाप्तः ।
लोको न काम्चन गतिं स्वहितां च विद्वान् नेतृब्रुवस्य सकलस्य मुदे बभूव ॥

लालाटिकान् करुणया स्वदृशानुगृह्य लोकं समस्तमपि मुग्धमतिं विधित्सोः ।
राणाकुलस्य पदगो मनुजोऽतिभीरुर्नेतृब्रुवस्य सकलस्य मुदे बभूव ॥

राणावंश्याः पैतृकं रिक्थमेव नेपालस्थं मेनिरे राज्यमेतत् ।
तेषां दृष्टौ मानवाः सर्ववर्णा दास्यं कर्तुं ब्रह्मणाऽसन् विसृष्टाः ॥

राज्यं हस्ते स्वे दृढं कर्तुकामाः केचिद् धूर्ताश्चन्द्रमुख्याश्च तेषु ।
दायादान् स्वान् दूरतः संविधातुं दासीपुत्रान् स्वाधिकारान्निरासुः ॥

बुद्ध्या हीनाः क्रोधवेगेन युक्ता दासीपुत्रा गङ्गदत्तायमानाः ।
कांश्चिद् धूर्तान् मानवान् मस्तके स्वे धृत्वा वेषान् बिभ्रते नैकरूपान् ॥

२००८।८।१५।६

मृतिमुपेतवतीं प्रतनस्थितिं पिशितपूर्णतनूमिव मानुषीम् ।
जनपदेऽत्र विलोक्य जिघत्सया द्रवति नायकगृध्र इतस्ततः ॥

बहलपक्षविधूननजै रवैर्जनमनो भयसङ्कुलतां नयन् ।
सदृशपक्षगणाद् भयमाप्नुवद् द्रवति नायकगृध्र इतस्ततः ॥

पिशितपूर्णमुखान् निजबान्धवान् खरतरैर्नखरैः प्रविदारयन् ।
उदरपूर्तिविधानपरायणो द्रवति नायकगृध्र इतस्ततः ॥

२००८।८।१९।३

जनशासनवादिनो जनाः प्रभुतां भारतजां स्वहस्तगाम् ।
प्रतिपद्य समं हि राजकं व्यदधुर्नायकपादमाश्रितम् ॥

निजशासनरक्षणोद्यतान् नरपालान् जनराज्यवादिनः ।
स्वनयेन विधाय दुर्बलान् स्वहितं स्वं च यशो व्यसारयन् ॥

अस्मिन् कार्ये भारतीये विरोधमुग्रं कृत्वा हैदराबादभूपः ।
स्वीयां सत्तां रक्षितुं साग्रहः सन् चित्तोद्वेगं भारतीयं चकार ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

अस्मद्देशे लब्धमूलो धनाढ्यो राणावंशो हैदराबादभाजः ।
राज्ञस्तुल्यो द्रव्यनीत्या बभूव तुल्यावास्तां तौ रिपू भारतस्य ॥

अस्मिन् काले रक्षणीयं स्वहेतो राणावंशो हैदराबादभूपम् ।
उद्धर्तुं स्वां वाहिनीं भारताय यच्छन् प्रीतिं भारतीयामियेष ॥

तस्मिन् भूपे हैदराबादसंस्थे दण्डं लब्ध्वा कृत्तपक्षत्वमाप्ते ।
राज्ञां सत्तां रक्षितुं भारतेऽत्र शक्तो योद्धा नैव कश्चिद्बभूव ॥

एवं शक्तिं स्वां दृढां संविधाय लब्धख्यातिर्नेहरुर्भारतीयः ।
अन्तःकोपं स्वीयनीत्या विधाय नेपालेऽपि स्वं पदं कर्तुमैच्छत् ॥

तस्मिन् कार्ये गङ्गदत्तायमानाः केचिद्राणा मन्त्रणां भारतस्य ।
लाभं लाभं नायकम्मन्यतायाः पात्रीभूताः स्वार्थसिद्धिं समीयुः ॥

केचिद् धूर्ता नेतृरूपं धरन्तो राणाद्वेषं सर्वतः संप्रसार्य ।
स्वीयं स्वार्थं कर्तुमत्रैव काले व्याख्यानानां वर्षणान्येव चक्रुः ॥

राणावंश्यैः पीडितोऽत्यन्तमेव द्रव्यं लिप्सुः सौख्यकामो नरेशः ।
अस्मिञ्जाले भारतीये प्रपद्य राणाहस्तान्मोचनं स्वं ववाञ्छ ॥

राणावंशश्चैव नाशं जगाम राज्ञां सत्ता चैव लीनत्वमाप ।
सर्वा नीतिर्भारतीयत्वमाप्ता कौटल्यार्थश्चैव दृष्टो मयापि ॥

२००८।८।२०

(शेषमन्येष्वङ्केषु)

नेपालराजधान्यां बौद्धानां समागमः*

वह्निक्ष्मागगनाक्षिभिः २०१३ परिमिते संवत्सरे वैक्रमे
मासे कार्तिकसंज्ञके गुरुदिने त्रिंशे दिने सौरतः ।
सक्तानां सुगतायने नवतना आङ्ग्लीं गिरं प्रापिते
भिक्षूणां भवति स्म कान्तिनगरे नेपालजे संगमः ॥ १ ॥

– सम्पादकौ

* रामजीतेवारिणो हस्तलिपौ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

बर्मासिंहलभोट्टचीनमलयाजापानदेशादिषु
बुद्धस्य प्रतिमाधुनाऽपि मनुजैः श्रद्धान्वितैरर्च्यते ।
नेपाले सुगतालयेषु बहवस्तस्यार्हणां कुर्वते
श्रीविष्णोर्नवमोऽवतार इति यः पौराणिकैः कथ्यते ॥ २ ॥

तुर्कैर्मुस्लिमतां गतैर्भरतभूखण्डं स्वखड्गाश्रयात्
कुर्वद्भिः स्ववशं सुपर्वभवनद्रव्यं हठाल्लिप्सुभिः ।
शान्ता बौद्धमठाः सुवर्णमहिता ग्रासाः स्वकीयाः कृता
भूटानं सुखिमं विना ससमयो लुप्तोऽभवद् भारते ॥ ३ ॥

षड्भिर्वर्षशतैस्तुरुष्कमुगलैरात्ते हठाद् भारते
लुप्तं बुद्धपथं सितास्यविभुभिः संचोदिताः सत्रिणः ।
भग्नानां दृषदां निदर्श्य निचयं प्रत्नाख्ययोत्प्रेक्षणै-
र्नव्याङ्गं व्यदधुः शतेन शरदामाङ्ग्लप्रमाणाश्रयम् ॥ ४ ॥

आङ्ग्लानां नवशिक्षणे भरतभूखण्डोद्भवा मानवा
हीनाः शस्त्रबलेन शिल्परहिता वाचोऽभवन् स्वामिनः ।
आङ्ग्लं शिक्षणमाप्तवान् नववया गान्धी लषञ्जीविका-
मफ्रीकां प्रतिपद्य गौरवदनैरुद्वेदितोऽभूद् भृशम् ॥ ५ ॥

गौरास्यैः सुतरां कठोरहृदयैः संवेष्टितः सर्वतो
गान्धी किञ्चन साधनं नहि तदा लेभे तितिक्षां विना ।
अन्तः षड्गुणितां बहिश्च शमितामाप्ता जना गान्धिका
रूसास्त्रात् समताप्रवादमहितादाङ्ग्ला न रक्षन्निव ॥ ६ ॥

युद्धे जर्मनमूलके क्षतबलस्त्रस्तो भृशं रूसतः
साम्राज्यं परिरक्षितुं च न महच्छक्तो बृटेनाधिपः ।
कोशाच्छस्त्रबलाच्च लब्धयशसो न्यूयार्कनेतुर्वचः
श्रुत्वा दुःखितमानसो भरतभूखण्डादिकानत्यजत् ॥ ७ ॥

आसन्नाहितलक्षणा भरतभूखण्डे जना गान्धिका-
स्तेऽकुर्वन् महनीयशासकपदान्याङ्ग्लोज्झितान्यात्मसात् ।
हीनाः शस्त्रबलेन शिल्परहिताः षाड्गुण्यसक्ता अमी
त्रातुं स्वां पदवीं वदन्ति वहुधा लोके कथां शान्तये ॥ ८ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu

पूर्णिमा (इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका) का.मे.अ.द.नं. १५५ · २४९

कार्यालय

संशोधन-मण्डल

एकान्तकुना, जावलाखेल

ललितपुर

नेपाल

फोन नं. ५-५२४८१९, ५-५३२७४९

पो.ब.नं. ४१६६, काठमाडौँ

वि.सं. २०६० कार्तिक

यस अङ्कको मूल्य रु. ७०/-

मुद्रक :
पूर्णिमा प्रेस, यट्खा, ढोकाटोल, फोन नं.: ४२५९८७७